

NACIONALIZAM I ETNIČKA DISTANCA U CRNOJ GORI

CEDEM | Miloš Bešić

Crna Gora, Decembar 2023

Izdavač: Centar za demokratiju i ljudska prava - CEDEM (www.cedem.me)

Za izdavača: Milena Bešić

Autor: Miloš Bešić

Dizajn: BRAIN, Podgorica

Decembar 2023

Istraživanje je podržano od strane Ministarstva ljudskih i manjinskih prava i Fondacije Hanns Seidel. Sadržaj istraživanja ne odražava zvanična mišljenja i stavove donatora.

SADRŽAJ

ANALITIČKI IZVOD IZ ISTRAŽIVANJA	4
NACIJA I NACIONALIZAM	6
KLJUČNE TEORIJE O NACIJI.....	8
KLJUČNE TEORIJE NACIONALIZMA.....	8
TIPOLOGIJA NACIONALIZMA.....	9
ZNAČAJ NACIONALNOG PITANJA U CRNOJ GORI	10
NACIONALNI RASCJEPI U CRNOJ GORI.....	11
AKTUELNE POLITIČKE PRILIKE I MOGUĆE REPERKUSIJE NA NACIONALNA PITANJA.....	13
O ISTRAŽIVANJU	14
SOCIO-EKONOMSKE RAZLIKE IZMEDU PRIPADNIKA RAZLIČITIH ETNIČKIH ZAJEDNICA	15
MJERENJE STEPENA NACIONALIZMA	20
STAVOVI O NACIJI I NACIONALNIM PITANJIMA	22
MJERENJE ETNIČKE DISTANCE	26
ETNIČKO DISTANCIRANJE MLADIH.....	40
MJERENJE ETNIČKE/NACIONALNE DISKRIMINACIJE	44
NEPOŠTOVANJE PRAVA I NASILJE NAD NACIONALNIM MANJINAMA	48
OCJENA RADA NADLEŽNIH INSTITUCIJA I NACIONALNIH SAVETA	52
OPŠTE PREPORUKE	57
SPECIFIČNE PREPORUKE.....	57

Analitički izvod iz istraživanja

1. Socio-ekonomske razlike između etničkih skupina:

- Crnogorci se ističu najvišim obrazovanjem, prihodima i opštim socio-ekonomskim statusom.
- Razlike između Srba, Bošnjaka/Muslimana i Albanaca nisu značajne u socio-ekonomskom statusu.

2. Mjerenje nacionalizma:

- Ukupan stepen nacionalizma iznosi oko 57.5%, a stepen ekstremnog nacionalizma je oko 17.3%.
- U poređenju s 2015, trenutne vrijednosti pokazuju sličan nivo nacionalizma.
- Etničke razlike u nacionalizmu su izražene, s najvišim nivoom među Srbima i Bošnjacima/Muslimanima.

3. Nacionalni identitet:

- Konstrukcionističko shvatanje nacionalnog identiteta je izraženije nego primordijalističko.
- U poređenju s 2018, postoji porast u shvatanju nacionalnog identiteta, posebno u konstrukcionističkom pristupu.
- Etničke razlike u shvatanju identiteta su prisutne, s Crnogorcima koji pokazuju najviši nivo identiteta.

4. Etnička distanca:

- Opšti trend ukazuje na smanjenje etničke distance i povećanje među-etničkog približavanja.
- Smanjenje distance između Srba i Crnogoraca, Bošnjaka/Muslimana s drugim etničkim grupama.
- Povećanje bliskosti Bošnjaka i Muslimana s drugim zajednicama, smanjenje distance prema Albancima, Hrvatima i Romima.

5. Etničko distanciranje mladih:

- Mladi su tolerantniji od starije populacije, s trendom smanjenja etničkog distanciranja kroz generacije.
- Specifične razlike među etničkim grupama, s mladima Crnogorcima i Albancima koji pokazuju manje distanciranje.
- Mladi 2019. pokazuju veću toleranciju nego stariji, s postepenim smanjenjem međugeneracijskih razlika.

6. Etnička diskriminacija:

- Većina građana smatra da diskriminacija prema nacionalnim manjinama nije izražena, ali pripadnici manjina imaju veći stepen percepcije diskriminacije.

- Diskriminacija se često percipira u oblastima rada i obrazovanja, sa spremnošću na otvorenu diskriminaciju u zapošljavanju kod dijela većinskog naroda.

7. Nasilje nad nacionalnim manjinama:

- Zapošljavanje, tretman od strane državnih organa i obrazovanje izdvajaju se kao oblasti gde je uskraćivanje prava nacionalnim manjinama najizraženije.
- Postoji percepcija nepoštovanja prava manjina, s povećanom zabrinutošću Bošnjaka/Muslimana nakon političkih promjena.
- Nasilje prema manjinama je prisutno, naročito u oblastima zapošljavanja i obrazovanja.

8. Ocjena rada institucija i nacionalnih saveta:

- Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i Ombudsman su pozitivno ocijenjeni većinom građana.
- Nacionalni savjeti su relativno dobro ocijenjeni, ali postoje značajne razlike u ocjenama između etničkih grupa.
- Trend pokazuje da se ocjene svih institucija poboljšavaju u odnosu na prethodno istraživanje iz 2019. godine.
- Politika ima značajan uticaj na percepciju rada institucija, što zahtijeva dodatne napore u izgradnji povjerenja i efikasnosti.

NACIJA I NACIONALIZAM

Nastanak nacije je proces koji se odvijao kroz istoriju, a različite teorije pokušavaju da objasne kako su se formirale i kako su postale ključni elementi u oblikovanju državnih entiteta. Jedan od klasičnih pristupa tumačenju nastanka nacija je **etnički model**, koji naglašava zajednički jezik, kulturu, porijeklo i druge etničke karakteristike, kao osnovne elemente identiteta nacije. Međutim, moderni pristupi istraživanju nacija sve više priznaju složenost i fluidnost ovog koncepta. Nacija se često definiše kao **imaginarna zajednica** koja dijeli određene zajedničke vrijednosti, simbole i istorijske narative. Ovaj društveni konstrukt može da se razvija kroz procese mobilizacije, političkih promjena i kulturnih interakcija. Jedan od ključnih trenutaka u evoluciji nacija bio je **uspon modernih država tokom 19. i 20. vijeka**. Nacionalizam, kao ideologija koja naglašava suverenitet i samoodređenje nacija, postao je pokretačka snaga u procesu formiranja i oblikovanja država. Ovo je bilo posebno izraženo u periodima kolonijalizma, revolucija i ratova za nezavisnost. **Značaj nacija za formiranje država** ogleda se u njihovoj ulozi u oblikovanju političkih granica, sistema vlasti i državne politike. Nacija često služi kao **osnov za legitimnost vlasti, stvaranje građanskog identiteta i uspostavljanje zajedničkih vrijednosti unutar društva**. Nacionalna pripadnost može biti ključni faktor u određivanju državljanstva, političkih prava i odnosa između građana i države. Uprkos pozitivnim aspektima, pitanje nacija takođe je često **izvor konflikata**. Etničke tenzije, separatizam i nacionalna netrpeljivost mogu ugroziti stabilnost i jedinstvo države. Istorijski gledano, mnoge političke i vojne krize imaju korijene u pitanjima nacionalnog identiteta. Savremeni trendovi, uključujući globalizaciju i migracije, postavljaju izazove tradicionalnim konceptima nacije. Pitanja multikulturalizma, integracije imigranata i **odnosa prema manjinskim grupama** postaju sve važnija u kontekstu evolucije društava i država.

Odnos između nacije i države u Evropi ima bogatu istoriju koja seže unazad kroz vijekove. Uprkos različitostima među evropskim državama, pitanje nacije i njena uloga u formiranju države često je bilo ključno u oblikovanju političkog, kulturnog i društvenog pejzaža kontinenta. Ovdje ćemo analizirati različite aspekte ovog odnosa. Evropa je dom mnogim nacijama koje su imale značajan uticaj na formiranje država. **Nacionalizam kao politička ideologija**, koja je dobila zamah u 19. veku, igrala je ključnu ulogu u oblikovanju modernih evropskih država. Tokom tog perioda, mnoge nacije su težile samoodređenju i stvaranju sopstvenih država, a to je dovelo do brojnih političkih promjena i sukoba. **Nacionalno jedinstvo** i identitet često su se gradili oko jezika, kulture, istorije i zajedničkih vrijednosti. Na primjer, proces ujedinjenja Njemačke i Italije u 19. vijeku odražavao je težnje ka stvaranju država koje bi objedinile nacije sa sličnim jezičkim i kulturnim karakteristikama. S druge strane, postojale su i **multietničke države** u kojima su različite nacije dijelile zajednički prostor. Austro-Ugarska i Otomansko carstvo su bile primjeri ovakvih državnih tvorevina, gdje su različite etničke grupe živjele pod jednim krovom. Međutim, takvi modeli često su bili izvor tenzija i sukoba, a raspad ovih imperija nakon Prvog svjetskog rata i tokom 20. vijeka često se dešavao upravo na etničkim osnovama. Uistinu govoreći, niti jedna istinska multietnička državna tvorevina (uključujući i SFRJ) na tlu Evrope nije opstala. Poslijeratna Evropa svjedočila je o stvaranju i jačanju evropskih institucija, poput **Evropske unije**, koje su osmišljene kako bi promovisale saradnju i integraciju između država. Ovaj proces, iako fokusiran na ekonomske i političke aspekte, takođe je imao uticaj na pitanja nacionalnog suvereniteta i identiteta. Unutar EU, države dijele određeni stepen suvereniteta u korist zajedničkih politika, što može uticati na tradicionalni odnos između nacije i države.

Migracije su, takođe, oblikovale odnos nacije i države u Evropi. Ulazak imigranata različitog kulturnog i etničkog porijekla često postavlja izazove pred tradicionalne koncepte nacije, a države su suočene s pitanjima integracije, multikulturalizma i očuvanja identiteta. Pitanje **regionalnih identiteta**, takođe, igra ulogu u odnosu nacije i države u Evropi. U nekim regionima postoji snažan osećaj regionalnog identiteta koji može konkurisati ili dopunjavati nacionalni identitet. U savremenoj Evropi, pitanje autonomije i nezavisnosti nekih regiona, poput Katalonije ili Škotske, ponovo stavlja u fokus odnos između nacije i države.

Ove situacije ukazuju na to da su pitanja nacije i države i dalje relevantna i kompleksna. Prema tome, **odnos između nacije i države** u Evropi je dinamičan, evoluirao je kroz različite istorijske periode i i dalje je predmet promjena. Pitanja identiteta, suvereniteta, integracije i multikulturalizma oblikuju ovaj odnos u savremenom evropskom kontekstu.

Nacionalizam, kao politička ideologija i društveni pokret, ima dubok uticaj na evropsku istoriju, oblikovanje država i društvene dinamike. Nacionalizam je ideologija koja promovise ideju o samoopredeljenju i suverenitetu nacija. U evropskom kontekstu, **nacionalizam je bio ključni faktor u oblikovanju modernih država tokom 19. i 20. vijeka**. U mnogim slučajevima, nacionalizam je bio pokretačka snaga iza stvaranja i jačanja državnih entiteta. Tokom 19. veka, nacionalni pokreti širom Evrope težili su ujedinjenju i formiranju nacija kao političkih subjekata. Ovo se posebno odrazilo u procesima ujedinjenja Njemačke i Italije. U Njemačkoj, pokreti za ujedinjenje vođeni su idejom kulturnog i jezičkog jedinstva, a rezultat je bio formiranje Njemačkog carstva 1871. godine. Slično, ujedinjenje Italije 1861. godine predstavljalo je kraj viševjekovnih podjela i formiranje jedinstvene italijanske države. Nacionalizam se, takođe, manifestovao u **otporu prema imperijalnim vlastima**. Nacionalni pokreti u različitim delovima Evrope, poput Poljske i Grčke, borili su se za nezavisnost i oslobođenje od strane kolonijalnih sila. Ovi procesi ukazuju na to da je nacionalizam bio ključni faktor u oblikovanju političkog pejzaža Evrope u 19. veku.

Prema tome, nacionalizam može biti izvor osećaja identiteta i solidarnosti, istovremeno može izazvati i konflikte, kako unutar država, tako i među državama. Prema tome, iako inicijalno kao progresivan državotvorni ideološki projekat, nacionalizam može da predstavlja i regresivnu ideologiju koja dovodi u pitanje integritet društva, i odnose među nacionalnim državama. Pitanja kao što su odnosi sa manjinama, multikulturalizam i migracije postaju ključna u savremenom kontekstu nacionalizma u Evropi. Dakle, **nacionalizam nije uvijek imao progresivan karakter**. Tokom 20. vijeka, nacionalizam je često bio povezan sa sukobima i ratovima, posebno tokom Prvog i Drugog svjetskog rata. Ekstremni oblici nacionalizma, poput nacističkog nacionalizma u Njemačkoj, imali su razorne posljedice i doprinijeli globalnim sukobima. Hladni rat i podjela Evrope na kapitalistički Zapad i socijalistički Istok dodatno su oblikovali dinamiku nacionalizma. Nacionalizam u mnogim istočnoevropskim zemljama bio je povezan s otporom prema sovjetskoj dominaciji, a pad Berlinskog zida 1989. godine označio je kraj podijeljenosti Evrope.

Formiranje Evropske unije nakon Drugog svjetskog rata predstavlja interesantan aspekt odnosa između nacionalizma i države u savremenom evropskom kontekstu. EU je stvorena s ciljem očuvanja mira, ekonomske saradnje i političke integracije. Ovaj proces, međutim, predstavlja izazov za suverenitet država članica i postavlja izazove tradicionalnim oblicima nacionalnog identiteta. U posljednjim decenijama svjedoci smo ponovnog **jačanja nacionalizma** u nekim evropskim zemljama. Osjećaj nacije, suvereniteta i odnosa prema imigrantima postali su centralna pitanja u političkom diskursu. Povećanje popularnosti političkih pokreta i stranaka sa nacionalističkim agendama ukazuje na to da nacionalizam i dalje igra značajnu ulogu u političkim procesima.

Prema tome, **odnos između nacionalizma i države** u evropskom kontekstu je kompleksan i dinamičan. Nacionalizam je imao dubok uticaj na formiranje država u prošlosti, ali istovremeno postavlja izazove u savremenom periodu, posebno u kontekstu evropskih integracija i promjena u globalnom društvu. Razumijevanje ovog odnosa ključno je za analizu trenutnih političkih i društvenih dinamika u Evropi.

KLJUČNE TEORIJE O NACIJI

Pojam nacije je takođe predmet različitih teorijskih pristupa, a ključne teorije o naciji nude razumijevanje različitih dimenzija ovog društvenog konstrukta. Evo kontinuiranog narativa o ključnim teorijama o naciji:

- **Primordijalna teorija nacije:** U osnovi primordijalne teorije je ideja da su veze između ljudi koji čine naciju prirodne, duboko ukorijenjene i prenesene kroz generacije. Ova teorija ističe etničke, jezičke i kulturne sličnosti kao osnovu za formiranje nacija. Nacionalni identiteti posmatraju se kao prirodni produkti zajedničkog nasleđa, zasnovanog na etnicitetu.
- **Modernistička teorija nacije:** Suprotno primordijalnom pristupu, modernistička teorija sugerira da se nacije formiraju u procesu modernizacije. Nacije su rezultat političkih procesa, širenja obrazovanja, štampe i promjena u društvenim strukturama. Ova teorija često stavlja naglasak na ulogu države u konstrukciji nacionalnog identiteta, a država kao nacionalna država nastaje i raste na etničkom tkivu u doba modernizacije (19. vek) i jačanju kapitalističkog društva.
- **Konstruktivistička teorija nacije:** Konstruktivistički pristup naciju posmatra je kao društveni konstrukt koji se formira kroz simbole, jezik i kulturne prakse. Identiteti nacija konstruišu se i reinterpretiraju u okviru društvenih konteksta.
- **Benedikt-Andersonova "zamišljena zajednica":** ova teorija je do krajnjih konsekvenci izvedeni 'konstrukcionizam'. Andersonova teorija fokusira se na zamišljenu dimenziju nacije. On tvrdi da je nacija "zamišljena zajednica" jer većina njenih članova nikada neće sresti sve druge članove, ali ipak dele osećaj pripadnosti na osnovu zajedničkih simbola, kao što su jezik, religija i istorija.
- **Ernest-Gellnerova teorija:** Gellner je naglasio vezu između nacije i industrijskog društva. Prema njegovoj teoriji, nacija se formira kao odgovor na potrebu za obrazovanim, mobilnim radnom snagama u industrijskom društvu. Standardizovani jezik postaje ključni element identiteta. Ova teorija dijeli neke ideje sa modernističkom teorijom, a ključ je razumijevanje nacije koja nastaje kao politička zajednica koja izgrađuje industrijski kapitalizam.
- **Anthony Smith i teorija etno-simbolizma:** Smith istražuje ulogu simbola u formiranju nacija i razvija teoriju etno-simbolizma. Prema ovom pristupu, simboli kao što su jezik, mitovi i heroji igraju ključnu ulogu u izgradnji i održavanju identiteta nacija.

Sve ove teorije zajedno pružaju sveobuhvatan uvid u različite perspektive o formiranju nacija. Nacija se tretira kao kompleksan društveni fenomen, čije razumijevanje zahtijeva analizu istorijskih, kulturoloških, političkih i društvenih procesa.

KLJUČNE TEORIJE NACIONALIZMA

Nacionalizam je kompleksna društvena i politička ideologija koja se bavi pitanjem nacija i nacionalnog identiteta. Postoje različite teorije o nacionalizmu koje se razvijaju kroz vrijeme. Neke od ovih teorija nacionalizma, usko su povezane i oslanjaju se na teorije o nastanku nacije. Evo nekoliko ključnih teorija:

Primordijalna teorija:

- *Definicija:* Ova teorija naglašava "prirodne" ili "prvorodne" veze između ljudi koji dijele zajednički jezik, kulturu, religiju, ili teritoriju, dakle, osnov nacije je 'eticitet'

- *Karakteristike:* Nacionalni identitet se posmatra kao duboko ukorijenjen i prenesen kroz generacije. Etničke, jezičke i kulturne sličnosti smatraju se osnovom za formiranje nacija.

Modernistička teorija:

- *Definicija:* Ova teorija sugerise da je nacionalizam nastao u modernom dobu, u sklopu širenja kapitalizma, industrijske revolucije i formiranja modernih država.
- *Karakteristike:* Nacionalni identitet se vidi kao konstrukcija koja je rezultat političkih procesa i modernizacije. Država igra ključnu ulogu u oblikovanju nacionalnog identiteta.

Perenijalna teorija:

- *Definicija:* Ova teorija kombinuje elemente primordijalne i modernističke teorije. Ona prepoznaje i prirodne veze između ljudi i istovremeno naglašava evolutivni karakter nacionalizma tokom istorije.
- *Karakteristike:* Nacionalni identiteti se posmatraju kao dinamički, podložni promjenama tokom vremena, ali i ukorijenjeni u istorijskim i kulturološkim faktorima.

Instrumentalistička teorija:

- *Definicija:* Ova teorija tvrdi da politički lideri instrumentalizuju nacionalizam kako bi postigli svoje ciljeve, kao što su očuvanje vlasti, mobilizacija masa ili legitimacija države.
- *Karakteristike:* Nacionalizam se posmatra kao sredstvo koje se koristi u političke svrhe. Lideri mogu podsticati nacionalizam ili ga umanjivati u zavisnosti od svojih političkih interesa.

Postkolonijalna teorija:

- *Definicija:* Ova teorija istražuje nacionalizam u kontekstu kolonijalnih iskustava i posljedica dekolonizacije.
- *Karakteristike:* Nacionalizam u postkolonijalnim društvima može se tumačiti kao odgovor na nasleđe kolonijalizma, preplitanje različitih etničkih i kulturnih identiteta, i borbu za nezavisnost.

Kulturna teorija:

- *Definicija:* Fokusira se na kulturne aspekte nacionalizma, uključujući jezik, umjetnost, običaje i simbole.
- *Karakteristike:* Kulturna teorija istražuje kako se kulturni elementi koriste za izgradnju nacionalnog identiteta. Jezik, na primjer, može igrati ključnu ulogu u diferencijaciji između različitih nacija.

Ove teorije pružaju različite perspektive na fenomen nacionalizma, a pravilno razumijevanje ovih perspektiva pomaže u analizi različitih oblika nacionalizma u različitim kontekstima širom svijeta. Važno je napomenuti da su ove teorije često međusobno povezane i da se nacionalizam može posmatrati kroz različite teorijske okvire u zavisnosti od konteksta.

TIPOLOGIJA NACIONALIZMA

Tipologija nacionalizma obuhvata različite oblike i izraze nacionalističkih ideja i pokreta. Evo objašnjenja i dodatnih tipova nacionalizma:

Etnički/kulturni nacionalizam:

Ovaj oblik nacionalizma fokusiran je na etničke i kulturne karakteristike kao osnovu za formiranje nacije. Identitet je često povezan sa zajedničkim porijeklom, jezikom, tradicijom i kulturom.

Građanski/državni/politički nacionalizam:

Suprotno etničkom nacionalizmu, ovaj naglašava zajedničke političke vrijednosti i institucije kao osnovu za formiranje nacije. Državljeni dijele određene političke ideale, nezavisno od etničkih ili kulturnih razlika.

Integrativni nacionalizam:

Integrativni nacionalizam teži ujedinjenju različitih etničkih ili kulturnih grupa unutar jedne nacije. Osnovna ideja je stvaranje inkluzivnog identiteta koji obuhvata raznolikost.

Ujediniteljski nacionalizam:

Sličan integrativnom, ujediniteljski nacionalizam, takođe, teži ujedinjenju različitih grupa, ali često kroz naglašavanje zajedničkog neprijatelja, situacije ili cilja.

Secesionistički nacionalizam:

Suprotno integrativnom i ujediniteljskom, secesionistički nacionalizam teži stvaranju nezavisne države ili odvajanje od postojeće nacije. Fokus je na autonomiji ili nezavisnosti.

Antikolonijalni nacionalizam:

Ovaj oblik nacionalizma povezan je s otporom protiv kolonijalne vlasti i težnjom ka oslobađanju i nezavisnosti. Često se javlja u kontekstu bivših kolonija.

Liberalni nacionalizam:

Liberalni nacionalizam kombinuje elemente liberalnih vrijednosti, poput individualnih sloboda i ljudskih prava, s naglaskom na očuvanju i promociji kulturne i nacionalne pripadnosti.

Revizionistički nacionalizam:

Ovaj tip nacionalizma teži reviziji ili promjeni postojećih teritorijalnih granica, često kroz istorijske ili etničke argumente. Može izražavati nerealne teritorijalne pretenzije.

Religiozni nacionalizam:

Osnova ovog nacionalizma je vjerska pripadnost. Nacija se definiše i oblikuje na osnovu zajedničkih vjerskih uverenja, a vjerski identitet igra ključnu ulogu u formiranju zajedničkog nacionalnog identiteta.

Različiti tipovi nacionalizma odražavaju složenost fenomena nacionalizma i pokrivaju različite motive, vrijednosti i strategije koje se koriste u izgradnji i održavanju nacija.

ZNAČAJ NACIONALNOG PITANJA U CRNOJ GORI

Prostor bivše Jugoslavije tokom 20. vijeka bio je svjedok kompleksnih društvenih, političkih i etničkih dinamika koje su vodile formiranju i raspadu nacija, nacionalnim sukobima i stvaranju nacionalnih država.

Ovaj region je prošao kroz značajne promjene, od ujedinjenja u jednu državu nakon Prvog svjetskog rata do raspada tokom devedesetih godina 20. vijeka, praćenog oružanim sukobima, koji su uključivali etničko i vjersko nasilje. Jugoslavija, koja je osnovana 1918. godine, nastala je na ruševinama Austro-Ugarske i Otomanskog carstva. Ideja jugoslovenstva, koja je podrazumijevala zajedništvo južnoslovenskih naroda, bila je ključna za formiranje ove države. Međutim, unutar Jugoslavije postojao je dubok etnički i kulturni jaz između različitih naroda, primarno Srbe, Hrvate, Slovence, Bošnjake, Makedonce i Crnogorce. Tokom vladavine Josipa Broza Tita, lidera Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), sprovedene su politike koje su težile očuvanju jedinstva zemlje (bratstvo i jedinstvo). Titoizam je kombinovao socijalizam sa specifičnim karakteristikama jugoslovenskog modela samoupravnog socijalizma. Međutim, i pored ovih napora, nacionalni identiteti nisu nestali, već su često bili potisnuti. Nakon Titove smrti 1980. godine, počeo je period dezintegracije. Nacionalizam je ponovno postao značajan faktor. Postepeno jačanje etničkih identiteta i političkih pokreta koji su se zalagali za nacionalne ciljeve doprinijelo je fragmentaciji zemlje. Raspad Jugoslavije devedesetih godina obilježen je nizom sukoba, počevši od slovenačkog odvajanja (1991), pa do rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995) i sukoba u Hrvatskoj. U ovim sukobima, etnički identiteti igrali su ključnu ulogu, a sukobi su često bili praćeni etničkim čišćenjem i ratnim zločinima.

Rat u Bosni i Hercegovini posebno je bio obilježen etničkim čišćenjem, gde su različite etničke grupe, posebno Bošnjaci, Srbi i Hrvati, bili izloženi masovnim progonima, ubistvima i deportacijama. Srebrenički masakr, koji se dogodio 1995. godine, jedan je od najtragičnijih događaja tokom ovog rata. Raspad Jugoslavije doveo je do formiranja novih nacionalnih država. Hrvatska i Slovenija proglasile su nezavisnost 1991. godine, što je dovelo do oružanih sukoba s jugoslovenskom vojskom. Bosna i Hercegovina proglasila je nezavisnost iste godine, što je izazvalo sukobe između različitih etničkih grupa, posebno Srba, Hrvata i Bošnjaka. I danas, region bivše Jugoslavije suočava se s tenzijama i izazovima u procesu izgradnje stabilnih država. Nacionalni identiteti i pitanja sukcesije i teritorijalnih granica i dalje često izazivaju napetosti. Teorijski, prostor bivše Jugoslavije pruža bogatu studiju o uticaju nacionalizma na formiranje, ali i raspad države. Nacionalni sukobi, etničko čišćenje i formiranje novih država duboko su ukorenjeni u kompleksnoj istoriji regiona. Razumijevanje ovih dinamika važno je ne samo za pravilno tumačenje prošlih događaja već i za izgradnju trajne stabilnosti u ovom regionu.

NACIONALNI RASCJEPI U CRNOJ GORI

Nacionalni odnosi, sukobi i pitanja u Crnoj Gori predstavljaju složenu dinamiku koja je proistekla iz istorijskih, etničkih i političkih faktora. Tokom vjekova, Crna Gora je bila pod uticajem različitih imperija, a raznovrsna etnička i kulturna struktura često je bila izvor tenzija. Crna Gora ima dugu istoriju koja obuhvata period vladavine Otomanskog carstva, Venecijanske Republike, kao i različite faze autonomije. Tokom vremena, različite etničke grupe su nastanjivale ovo područje, uključujući primarno Crnogorce, Srbe, Albance, Bošnjake i druge manje zajednice. U 19. vijeku, Crna Gora se oslobodila otomanske vlasti, stvarajući Kraljevinu Crnu Goru. Ipak, unutar ove kraljevine postojali su različiti identiteti i interesi. Crnogorci, koji su sebe doživljavali kao čuvare pravoslavne tradicije i nezavisnosti, i oni su u tom vremenu činili većinu stanovništva. Tokom perioda Jugoslavije, Crna Gora je bila jedna od republika u okviru federacije. Različite etničke grupe živjele su u miru, ali su se i tada pojavljivali određeni nacionalni izazovi i tenzije. Raspad Jugoslavije 1990-ih godina uticao je na Crnu Goru. Odnosi između Crne Gore i Srbije, koje su činile Saveznu Republiku Jugoslaviju, postali su predmet promjene. U tom periodu, lider Crne Gore, Milo Đukanović, je 90-tih podržavao ideju Crne Gore u sastavu Jugoslavije, a nakon rascjepa u DPS-u (1997) promijenio je stranu, i počeo da podržava politike usmjerene ka nezavisnosti od Savezne Republike Jugoslavije, što je kulminiralo referendumom o nezavisnosti 2006. godine. Referendum o nezavisnosti Crne Gore 2006.

godine rezultirao je odlukom da se Crna Gora osamostali od zajednice sa Srbijom. Ovaj proces pratile su tenzije usljed činjenice da su oni koji se izjašnjavaju kao Srbi u Crnoj Gori snažno preferirali opstanak zajedničke države.

Pitanje srpskog naroda ostalo je aktuelno i poslije nezavisnosti. Srpski identitet i političke opcije često su bile povezani s odnosima između Crne Gore i Srbije. Prava, jezik, i pitanje Srpske pravoslavne crkve su, takođe, bili predmet rasprave i tenzija. Danas, a možemo reći kao i uvijek, Crna Gora je zemlja s podeljenim identitetima. Postoji jaka tradicija crnogorskog identiteta koja se vezuje za istorijske periode otpora protiv osmanske vlasti. S druge strane, postoji i snažan identitet u vezi sa srpskom zajednicom, posebno u određenim regionima. Stoga je savremena politika crnogorskog društva snažno oblikovana pitanjima identiteta. Stranke i lideri usmjeravaju se prema različitim interpretacijama istorije i identiteta, često koristeći ova pitanja u političke svrhe. Nacionalizam je i dalje prisutan u političkom diskursu.

Crna Gora je mjesto gdje se različiti identiteti, kulture i politički interesi prepliću. Nacionalni odnosi, sukobi i pitanja ostaju ključni u oblikovanju društva i političke scene. Kontinuirano razumijevanje ove dinamike važno je za izgradnju održive političke zajednice i rješavanje pitanja koja proizlaze iz istorije i različitosti u Crnoj Gori. Etnički identitet i pitanja koja proizlaze iz odnosa između Srba i Crnogoraca u Crnoj Gori su složena i često kontroverzna tema koja je uticala na političku scenu, društvene odnose i nacionalnu dinamiku u zemlji. Crna Gora i Srbija su imale istorijsku povezanost, posebno tokom perioda borbi protiv Osmanskog carstva. Tradicija otpora protiv osmanske vlasti bila je dio zajedničkog nasljeđa. Međutim, podjela između Crnogoraca i Srba, u kontekstu Crne Gore, često se bazira na političkim i identitetskim pitanjima. Postoji tradicija crnogorskog identiteta koja je izražena u određenim istorijskim periodima, kao što su borbe protiv Osmanskog carstva i autonomija tokom 19. veka. Crnogorci su se često identifikovali kao posebna nacija s vlastitom istorijom i tradicijom. S druge strane, postoji značajna zajednica Srba u Crnoj Gori koja se često identifikuje sa širim srpskim identitetom. Povezanost s Srbijom, zajednički jezik, kultura i vjera često se ističu kao faktori koji jačaju srpski identitet u Crnoj Gori. Politika je igrala ključnu ulogu u oblikovanju etničkih identiteta. Neki politički lideri u Crnoj Gori isticali su crnogorski identitet kao osnovu za izgradnju suverene i nezavisne države. Drugi su, pak, naglašavali srpski identitet i podržavali snažne veze s Srbijom. Nacionalizam je često prisutan u političkim kampanjama, a podjela između crnogorskog i srpskog identiteta korišćena je kao političko oruđe. Ova podjela nije samo etnička, već i politička, sa strankama koje podržavaju različite narative i prioritete.

Pravoslavna vjera ima značajan uticaj na etničke identitete u regionu. I Crnogorci i Srbi, većinski pravoslavni, dijele vjerske aspekte svojih identiteta. Ipak, vjerski identitet često je ukorijenjen u širem etničkom kontekstu. Jezik i kultura su takođe bitni faktori u formiranju etničkih identiteta. Iako je jezik gotovo identičan, postoje nijanse u izrazima i frazeologiji koji se koriste u crnogorskom i srpskom govoru. Kulturne manifestacije, poput pesničkih tradicija i narodnih običaja, takođe se mogu razlikovati. Napetosti između crnogorskog i srpskog identiteta često su prisutne u društvu. Debata oko istorije, obilježavanje događaja iz prošlosti, kao i pitanja crkve i vjerske autonomije, sve su to pitanja koja doprinose napetostima.

Mediji igraju važnu ulogu u oblikovanju percepcija. Pitanja identiteta često su prisutna u medijskim izveštajima, komentarima i političkim diskursima, dodatno produbljujući podjelu. U Crnoj Gori posljednjih godina, naročito u zoni digitalnih medija, imamo naglašenu dinamiku koja se ogleda u formiranju nemalog broja interent portala koji eksplicitno stoje na strani neke od nacionalnih pozicija, neretko koristeći sva propagandna sredstva i uključujući se u partijske rascjepke. Rascjep između Srba i Crnogoraca u Crnoj Gori odražava složene faktore koji uključuju istorijske, političke, vjerske, kulturne i socijalne aspekte. Razumijevanje ove dinamike ključno je za izgradnju inkluzivnog društva koje poštuje raznolikost i radi na prevazilaženju etničkih podjela. Uprkos izazovima, postoji i potencijal za izgradnju zajedničkog identiteta koji uvažava i integriše različite elemente bogate istorije Crne Gore.

AKTUELNE POLITIČKE PRILIKE I MOGUĆE REPERKUSIJE NA NACIONALNA PITANJA

Od referenduma 2006. godine, pa do gubitka vlasti 2020. godine, DPS je kao vladajuća partija u nemaloj mjeri koristio strategiju 'odbrane Crne Gore od militantnog Srpskog nacionalizma' kao način i opravdanje za legitimizaciju vlasti. Crna Gora je postala politički zarobljeno društvo, levitirajući između nužnosti odbrane DPS-a na vlasti, i 'ugrožavanja državnosti', koje bi se, navodno, desilo ukoliko DPS izgubi vlast. Drugim riječima, u Crnoj Gori bili su formirani snažni blokovi na polovima: DPS i Srpske partije, prvi koji 'brane državu', i potonji koji 'ugrožavaju državu'. Ovaj dominantni narativ je gotovo 15 godina bio glavna odlika političke scene, i ovaj narativ je snažno ukorijenjen u etničkim tenzijama i nacionalnim podjelama. Uz DPS sve vrijeme bile su kao podrška manjinski glasači i manjinske partije, koje usljed ratova i dešavanja 90-tih nisu mogli da budu ni na koji način na strani srpskih partija i srpskih struktura. Dodatno, između ova dva bloka uvijek se nalazila jedna, ne tako jaka ali snažna i autentična, ne-nacionalna, tačnije, građanska struktura koja se 'raseljavala' po različitim partijama (od Liberala, preko SDP-a i Pozitivne, do URA). Ovaj građanski korpus uvijek je bio uklješten između DPS-a sa jedne, i Srpskih partija sa druge strane, s obzirom da su partije koje predstavljaju ovaj dio građanstva naglašeno bile protiv DPS-a, ali i na suprotnoj strani u odnosu na Srpske strukture i interese. U ovom kanjonu, građanske partije su u svim kritičnim trenucima pružale podršku DPS-u, koja je njima bila nužna za opstanak na vlasti. U avgustu 2020. godine DPS je izgubio vlast, a ovo se desilo primarno slabljenjem partijskog rejtinga, ali u najvećoj mjeri usljed činjenice da je novoformirana građanska partija (URA) po prvi put odlučila da umjesto podrške DPS-u, zajedno sa prosrpskim partijama omogućiti smjenu vlasti.

Smjena vlasti DPS-a otvorila je pitanja nacionalnih odnosa i političke zajednice koja gradi crnogorsko društvo. Nacionalistički glasovi na svim stranama inicijalno su upozoravali i apelovali na sva važna pitanja koja su ponovo postala otvorena. Prva Vlada, Zdravka Krivokapića, nakon pada DPS-a, međutim, nije stavljala fokus na nacionalna pitanja, a nju je veoma brzo naslijedila druga Vlada na čelu sa Dritanom Abazovićem (URA), ali ovog puta uz podršku DPS-a. Ovaj scenario otvorio je mnogo pitanja o povratku na 'staro jedinstvo' građanskih partija i DPS-a. To se, međutim, nije dogodilo. Veoma brzo je postalo jasno da URA na čelu sa Dritanom Abazovićem ima sopstvenu ne-nacionalnu agendu, a da je DPS u ovom pogledu samo predstavljao inicijalni kapacitet podrške za formiranje vlade. Ubrzo je postalo veoma jasno da ova vlada neće biti dugog trajanja. Iako je ova Vlada imala naglašen građanski karakter, neki potezi su tu Vladu uveli u zonu odbrane 'srpskih interesa', a najsnažniji primer je potpisivanje 'Temelnog Ugovora' sa Srpskom pravoslavnom crkvom, a koji je izazvao snažne reakcije nesrpskih partija i struktura. No, u ovoj zoni trajanja dvije post-DPS Vlade porodila se nova partija, Pokret Evropa Sad (PES), koja je popularnost stekla na ekonomskom programu, tačnije, potezima dva ministra u Krivokapićevoj Vladi koji su ekonomskim mjerama značajno poboljšali životni standard građana. Jedan od ta dva ministra je danas Predsjednik Crne Gore, a drugi Premijer. Danas, Vlada PES-a integriše primarno građanske snage, ali Vladu poržavaju i srpske partije. No, ključno je da je agenda ove vlade ekonomska i pro-evropska a nacionalna pitanja (uključujući i Popis) se pacifikuju. Najvažnije pitanje sa nacionalno-političke tačke gledišta jeste da li će, u kojoj mjeri, i dokle, ova Vlada uspeti da 'skine s dnevnog reda' nacionalna pitanja, i obezbijedi novo građansko jedinstvo na bazi poboljšanja ekonomskog standarda i priključenja Crne Gore Evropskoj Uniji. Prema tome, s nacionalnog stanovišta aktuelni trenutak se može okvalifikovati kao **nacionalizam na čekanju**, koji podrazumijeva strpljenje nacionalnog osjećanja, i koje odlikovati 'čekanje' građana da li će Vlada ispuniti svoj ekonomski i EU program, ili pak bude neuspješna u realizaciji te agende. Ukoliko bude uspješna, može se očekivati nadalje marginalizacija etničkog pitanja, a ukoliko ga ne ispuni, gotovo je izvjesno da će stare etničke

podjele i nacionalna pitanja ponovo zauzeti ključno mjesto u oblikovanju crnogorskog društva i crnogorskog političkog prostora.

O ISTRAŽIVANJU

S ciljem identifikacije ključnih aspekata etničkih i nacionalnih pitanja, kao i posebno identifikacije stepena nacionalizma i etničke distance, CEDEM je u saradnji sa Ministarstvom za ljudska i manjinska prava realizovao opsežno anketno istraživanje. U narednim redovima dajemo kratak opis istraživanja.

Ciljevi istraživanja

- Mjerenje stavova o nacionalnim pitanjima
- Mjerenja stepena nacionalizma
- Mjerenje stepena razlika u socio-ekonomskom statusu između pripadnika različitih etničkih skupina
- Mjerenje etničke distance
- Ocjena rada nacionalnih savjeta

Metodologija:

- Anketni metod.
- Jedinice uzorkovanja bile su mjesne zajednice.
- Uzorak je dizajniran da bude reprezentativan za sve punoljetne građane Crne Gore.
- Uzorak je bio dvostruko-stratifikovan, sa slučajnim izborom ispitanika unutar odabranih popisnih krugova.
- Kriterijumi za uzorkovanje uključivali su regionalnu distribuciju i veličinu mjesne zajednice.
- Ispitanici su birani slučajno unutar domaćinstava na osnovu datuma rođenja.
- Nakon prikupljanja podataka, izvršena je post-stratifikacija prema polu/rodu, starosti i nacionalnoj pripadnosti.

Uzorak:

- Uzorak je reprezentativan za sve punoljetne građanke i građane Crne Gore
- Istraživanjem je obuhvaćeno 1023 ispitanika.
- Dodatno su uzorkovani ispitanici/ce koji pripadaju nacionalnim manjinama
- Standardna greška mjerenja iznosi +/-3.1% za pojave sa incidencom od 50%, uz interval poverenja od 95%.

Instrument:

- Korišćen je upitnik specifično dizajniran za ovo istraživanje.
- Upitnik je uključivao nekoliko pitanja koja se često koriste u međunarodnim istraživanjima, kao i standardna pitanja koja CEDEM redovno koristi.
- Sadržao je 11 demografskih i 12 istraživačkih pitanja.
- Mnoga pitanja su bila predstavljena u formi matrice, s većim brojem ajtema za poređenje

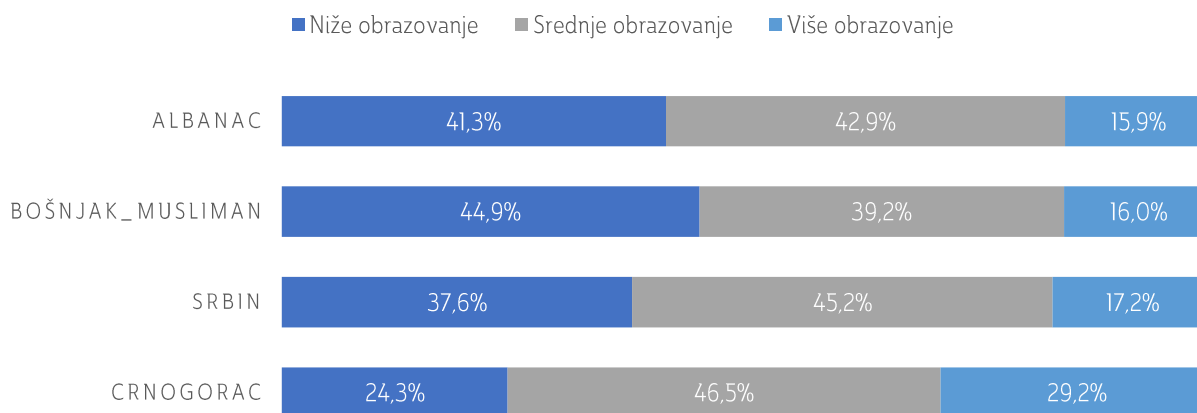
Vremenski okvir:

- Istraživanje je sprovedeno od 01. Novembra do 20. Novembra 2023

SOCIO-EKONOMSKE RAZLIKE IZMEĐU PRIPADNIKA RAZLIČITIH ETNIČKIH ZAJEDNICA

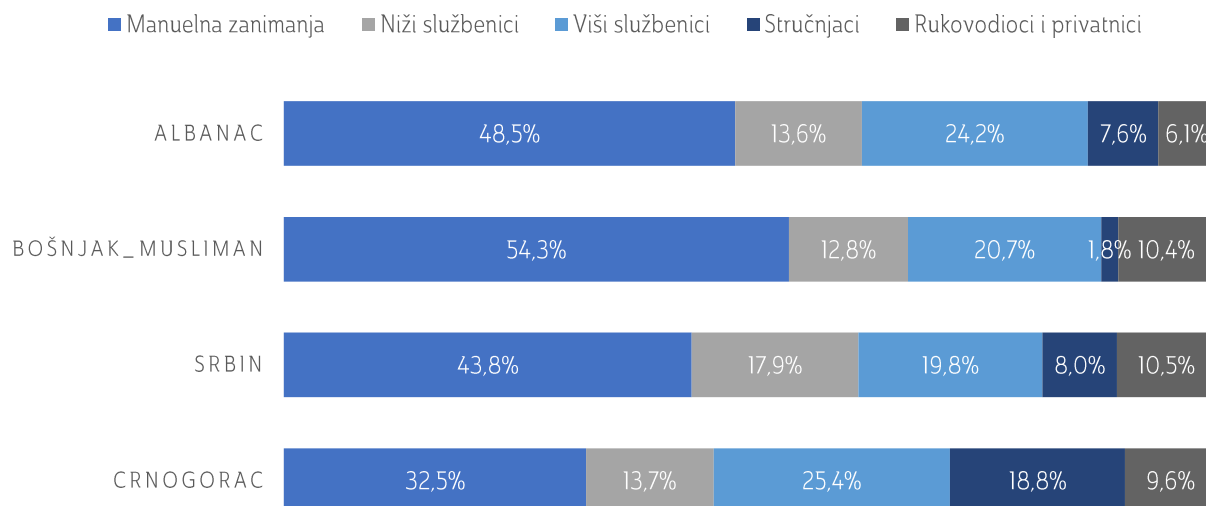
Najprije ćemo razmotriti socio-ekonomske razlike između pripadnika različitih nacija. Prvo pitanje koje je važno za socio-ekonomski status jeste obrazovanje. U Grafikonu 1 dajemo prikaz razlika u stepenu obrazovanja između pet nacionalnih zajednica. Razlike su izražene ($\chi^2(df, 6)=40.1$, $p<.001$), i one ukazuju **da Crnogorci imaju značajno viši stepen obrazovanja u odnosu na sve ostale nacionalne zajednice**. Najniži nivo obrazovanja mjerimo kod Albanaca.

Grafikon 1 Nacionalna pripadnost i stepen obrazovanja

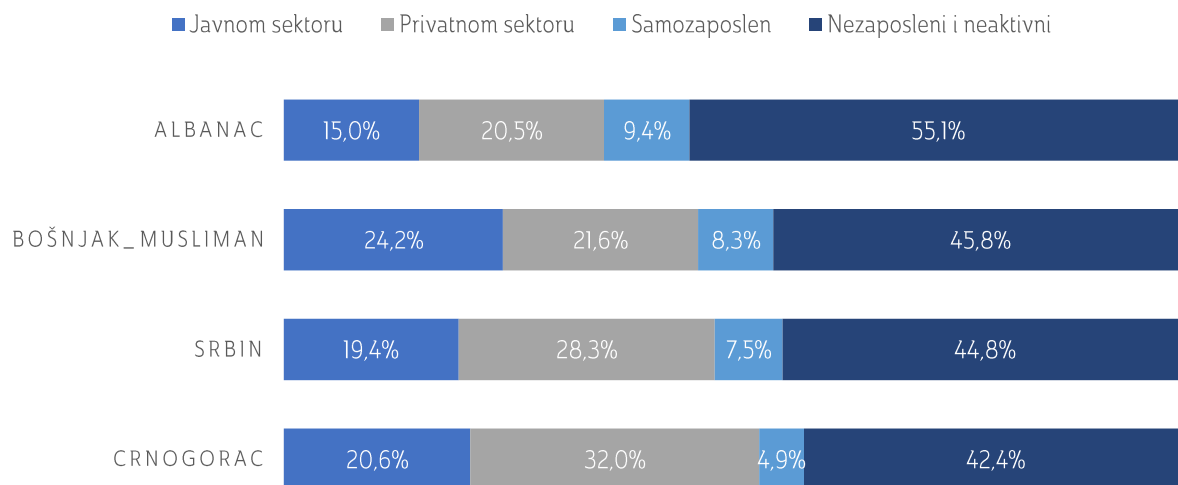
Ukoliko poredimo razlike u zanimanju (grafikon 2), možemo, takođe, uvidjeti da su razlike izražene ($\chi^2(df, 12)=40.22$, $p<.001$), a podaci, opet, ukazuju značajnu prednost kada je riječ o Crnogorcima u odnosu na pripadnike ostalih nacionalnih zajednica. **Crnogorci u značajno manjoj mjeri učestvuju u manuelnim zanimanjima, a značajno je veći broj 'stručnjaka'**, opet, u odnosu na ostale. Komparativno, na osnovu strukture zanimanja Srbi imaju nešto viši status u odnosu na Albance, dok kod Bošnjaka u ovom pogledu mjerimo najniže vrijednosti.

Grafikon 2 Nacionalna pripadnost i zanimanje

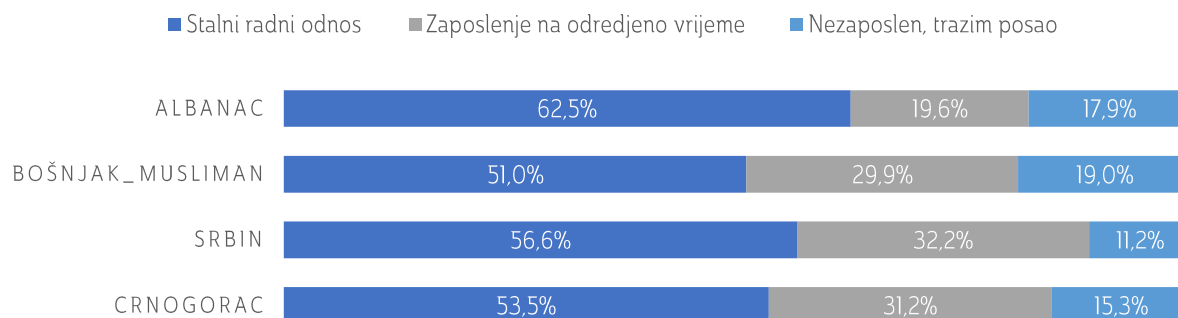
Kada je riječ o sektoru u kome su zaposleni, razlike su srazmjerno manje nego u prethodna dva slučaja, ipak, one su značajne ($X^2(df, 9)=19.22$, $p= .023$). Podatak ukazuje **da su u javnom sektoru proporcionalno najviše zastupljeni Bošnjaci, dok su u ovom sektoru najmanje prisutni Albanci**. U privatnom sektoru su najviše zaposleni Crnogorci, a najmanje, opet, Albanci. Proporcionalno učešće nezaposlenih i neaktivnih, opet, je najviše kod Albanaca. Prema tome, u ovom pogledu najviši stepen deprivacije mjerimo kod Albanaca.

Grafikon 3 Nacionalna pripadnost i sektor zaposlenosti

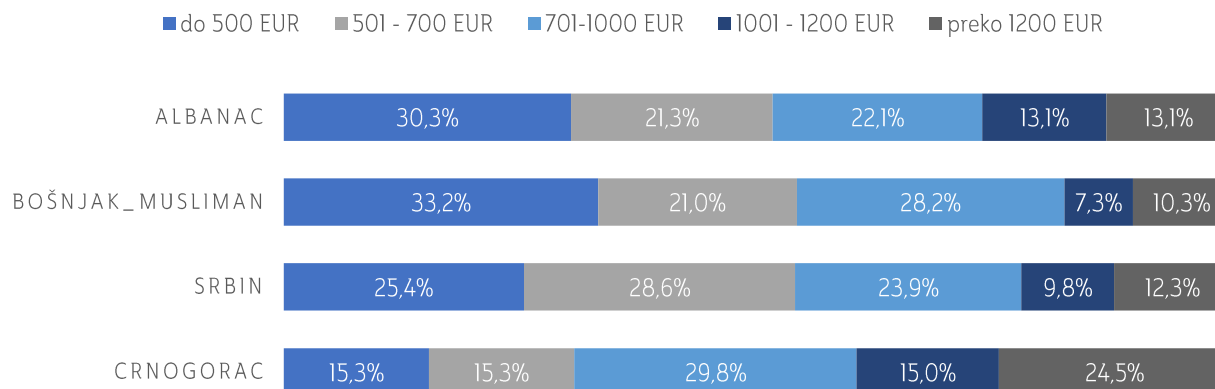
Kada je riječ o statusu zaposlenosti (grafikon 4), kada se isključe neaktivni i penzioneri, bez obzira na procentualne razlike koje se mogu uočiti, podatak ukazuje da nemamo značajnih razlika između nacionalnih skupina ($X^2(df, 6)=6.58$, $p= .362$).

Grafikon 4 Nacionalna pripadnost i status zaposlenosti

Na kraju, mjerili smo i razlike u prihodima (grafikon 5). U istraživanju koristili smo ekstenzivnu ordinalnu skalu za mjerenje prihoda koja ima 18 stepeni, a za potrebe analize koristili smo kvantile koji su formirani za ovu svrhu (dakle, na PO 20% populacije). Podaci su veoma indikativni i oni ukazuju na veoma izražene razlike u prihodima između nacionalnih skupina ($\chi^2(df, 12)=69.64$, $p<.001$). Svaki četvrti Crnogorac se nalazi u populaciji sa preko 1200 eura porodičnih prihoda, dok je ovaj procenat kod svih drugih kategorija značajno niži. S druge strane, tek nešto više od 15% Crnogoraca se nalazi u kategoriji najnižih prihoda, dok je ovo slučaj sa gotovo 29% Srba, preko 30% Albanaca, i čak preko 33% Bošnjaka i Muslimana. Podatak, prema tome, ukazuje da **Crnogorci imaju značajno više prihode od Srba, a ovi nešto više prihode od Albanaca i Bošnjaka, pri čemu ovi potonji (Bošnjaci i Muslimani) imaju nešto niže prihode od Albanaca.**

Grafikon 5 Nacionalna pripadnost i prihodi

U cilju preciznog mjerenja socio-ekonomskog statusa, za potrebe analize formirali smo kompozitni socio-ekonomski skor (SES). Ovaj kompozitni skor predstavlja integracija sa istim metrijskim karakteristikama (z skorovi), a na osnovu četiri indikatora: obrazovanje, zanimanje, radni tatus i prihodi (Shema 1). Najprije, provjerili smo relijabilnost mjerenja, a Cronbach's Alpha koeficijent iznosi 0.774, što će reći da četiri navedene varijable na pouzdan način mjere SES. Za potrebe analize, na osnovu ovih četiri varijabli formirali smo faktorski skor na osnovu matrice bazičnih komponenti (Tabela 1). Prikaz distribucije faktorskog skora koji mjeri SES, prilažemo u Tabeli 2 i Grafikonu 6.

Shema 1 Socio-ekonomski skor (SES)

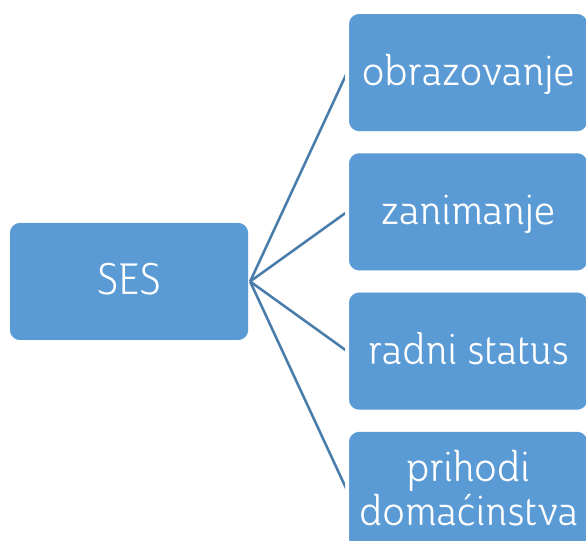

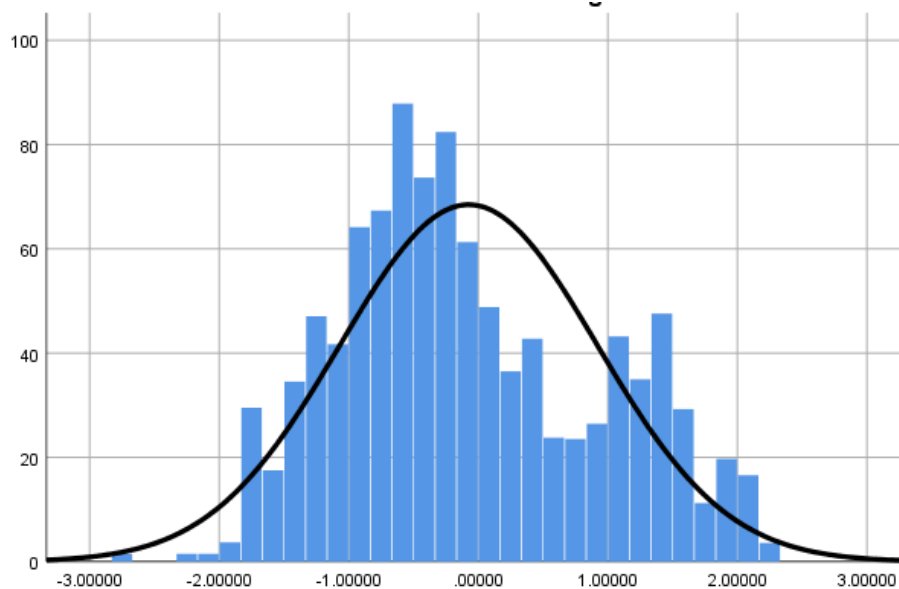
Tabela 1 Faktorska analiza (PCI) na osnovu četiri varijable koje mjere SES

	Opterećenja
Obrazovanje	0.854
Zanimanje	0.821
Prihodi domaćinstva	0.773
Radni status	0.625

Tabela 2. Socio-ekonomski skor (SES) statistički parametri faktorskog skora

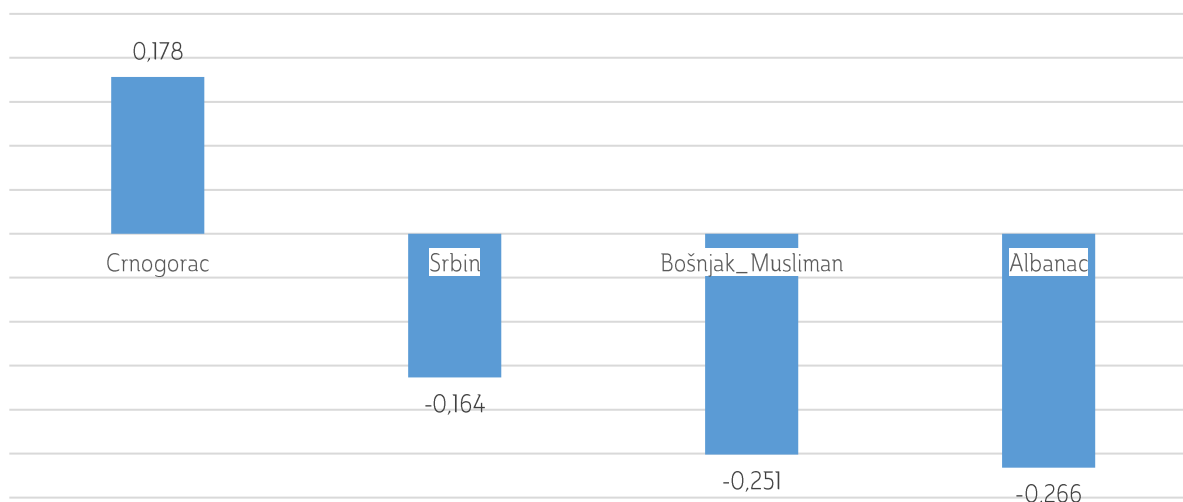
N		1023
Aritmetička sredina		0.000
Medjana		-0.249
Standardna devijacija		0.993
Varijansa		0.987
Skjunis		0.357
Kurtozis		-0.682
Minimum		-2.684
Maksimum		2.266
Percentili	25	-0.807
	50	-0.249
	70	0.679

Grafikon 6 SES: Distribucija

Ključni razlog formiranja kompozitnog socio-ekonomskog skora svih ispitanika bio je da se uporede razlike između različitih nacionalnih zajednica kada je riječ o socio-ekonomskom statusu. U grafikonu 7 dajemo prikaz razlika u aritmetičkim sredinama faktorskog skora SES. Podatak ukazuje da muškarci imaju u prosjeku viši socio-ekonomski skor, a mjereno T-testom, razlike su naglašene ($F(df,3.1009)=12.990$, $p<.001$). Prema tome, **tvrdimo da kada je riječ o socio-ekonomskim razlikama u Crnoj Gori, mjerimo razlike koje ukazuju na viši stepen socio-ekonomskog statusa Crnogoraca u odnosu na ostale skupine.** Nadalje, veoma je važan nalaz, na osnovu LSD post-hoc testa, **tvrdimo da ne postoje značajne razlike u socio-ekonomskom statusu između Srba, Bošnjaka/Muslimana i Albanaca.** Drugim riječima, kada je riječ o socio-ekonomskom statusu, Crnogorci imaju značajno viši status u odnosu na pripadnike ostalih etničkih skupina, dok između ovih ostalih ne postoje razlike.

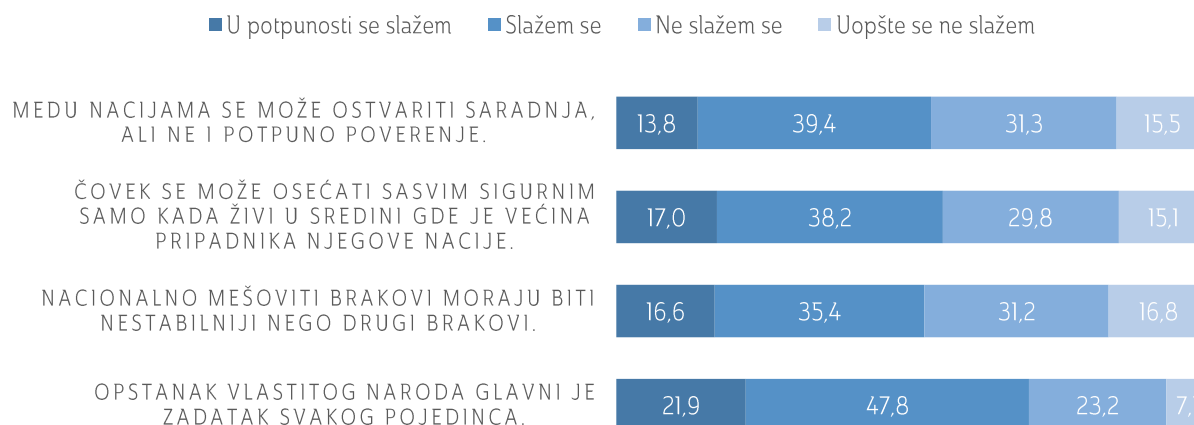
Grafikon 7 SES: Aritmetička sredina faktorskog skora

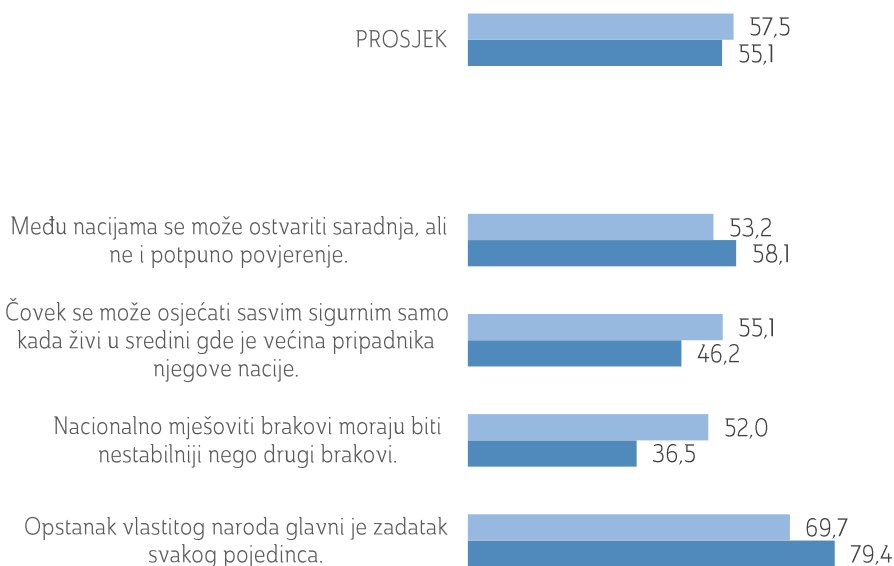
MJERENJE STEPENA NACIONALIZMA

Jedan od ključnih zadataka istraživanja bio je mjerenje stepena nacionalizma u Crnoj Gori. Za ovu svrhu koristili smo bateriju od 4 pitanja koju smo standardizovali u ranijim istraživanjima (CEDEM, 2015). Dakle, nacionalizam se četiri ajtema (tvrdnji) sa kojima ispitanici na četvorostepenoj ordinalnoj ljestvici iskazuju stepen slaganja. U grafikonu 8 dajemo prikaz ajtema i stepen slaganja za sve ispitanike u uzorku. Podaci ukazuju da se preko četvrtine građana u potpunosti slaže sa stavom da je 'opstanak naroda glavni zadatak svakog pojedinca, kumulativno, sa ovim stavom se slaže gotovo 70% građana. U numeričkom smislu, ovaj stav je najprisutniji kod građana kada je riječ o nacionalizmu. Kumulativno, u većoj ili manjoj mjeri se preko polovine ispitanika slaže sa sva tri ostala stava. Dakle, **nema sumnje da je nivo nacionalizma u Crnoj Gori veoma visok**.

Grafikon 8. Slaganje sa stavovima koji mjere nacionalizam

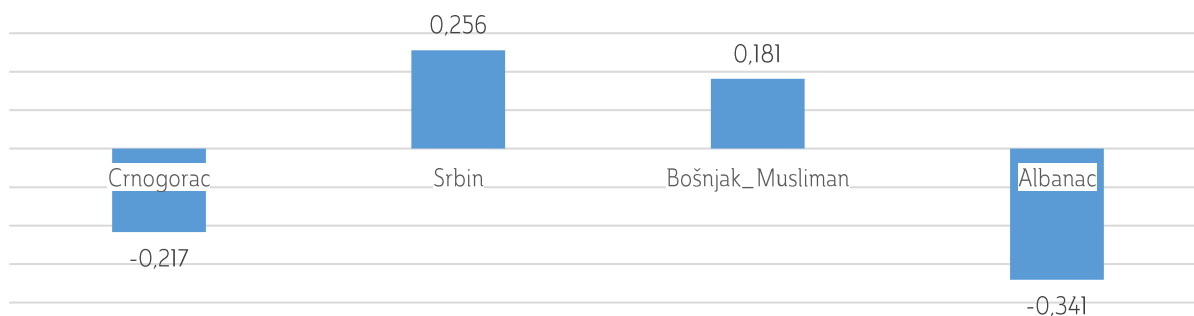
Grafikon 9. Nacionalizam - trend

Kada uporedimo današnje vrijednosti sa mjerenjem iz 2015. godine, za koje imamo referentne podatke, možemo uočiti razlike na svim ajtemima. Kumulativno, **procjenjujemo da je stepen nacionalizma danas na manje-više istom nivou kao i prije osam godina**. Ovo govori o tome da je nacionalizam prilično stabilna orijentacija građana Crne Gore koja se ne mijenja tako brzo kroz vrijeme, bez obzira na sve političke promjene koje su se desile posljednjih godina. Još jednom da zaključimo, **ukupan stepen nacionalizma u Crnoj Gori je danas oko 57.5%, a stepen ekstremnog nacionalizma merimo oko 17.3%** (ovo je prosječna vrijednost 'slažem se u potpunosti' na svim ajtemima).

Nadalje, mjerili smo stepen nacionalizma s obzirom na etničku nacionalnu pripadnost. Za ovu svrhu formirali smo faktorski skor nacionalizma na osnovu četiri navedena ajtema/tvrdnje (Cronbach's Alpha =.881). U grafikonu 10 dajemo prikaz stepena nacionalizma za pripadnike sve četiri etničke zajednice. Utvrđene razlike su veoma izražene ($F(df,3.1009)=19.268, p<.001$). Podaci ukazuju **da najviši nivo nacionalizma mjerimo kod Srba i Bošnjaka, a razlike između pripadnika ove dvije etničke grupacije nisu značajne** (mjereno LSD post-hoc testom). Dakle, manje-više jednak (i veoma visok) stepen nacionalizma mjerimo kod Srba i Bošnjaka/Muslimana. S druge strane, **značajno niži nivo nacionalizma mjerimo kod Crnogoraca i Albanaca, pri čemu, ne postoje značajne razlike između pripadnika ove dvije nacionalne skupine** (opet, mjereno LSD post-hoc testom). Zaključujemo, u Crnoj Gori je **jako visok nivo nacionalizma, i ovaj nivo se nije značajno promijenio u posljednjih 8 godina**. Komparativno, Srbe i Bošnjake/Muslimane odlikuje **značajno viši nivo nacionalizma nego Crnogorce i Albance**.

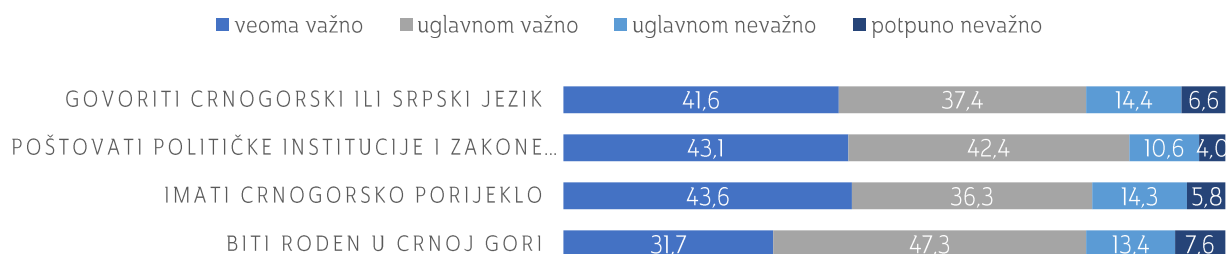
Grafikon 10. Nacionalizam u odnosu na nacionalnu pripadnost

Stavovi o naciji i nacionalnim pitanjima

Nezavisno od stepena nacionalizma, razumijevanje i interpretacija nacionalnog identiteta veoma je značajano. Stoga smo mi preduzeli mjerenje shvatanja nacionalnog identiteta na osnovu četiri ajtema tvrdnje koji se koriste u Evropskom istraživanju vrijednosti. Konceptualno i operacionalno, ova četiri ajtema treba da mjere dvije dimenzije shvatanja nacije, primordijalističko i konstruktivističko. Primordijalističko shvatanje podrazumijeva shvatanja nacije kao zajednice koja počiva na etnicitetu (zajednica krvi i tla), a istraživački ajtemi koji mjere ovo shvatanje jesu 'imati porijeklo, i biti rođen'. S druge strane, je konstrukcionističko stanovište po kome se nacionalni identitet određuje jezikom i odnosom prema institucijama. U grafikonu 11 dajemo prikaz stepena slaganja sa sva četiri ajtema. Podaci ukazuju da je visok stepen slaganja sa sva četiri ajtema, ali očigledno da je najniža vrijednost 'biti rođen' u Crnoj Gori. U grafikon 12 dajemo odnos između dva shvatanja nacije, na način da su prikazani prosječne vrijednosti ukupnog slaganja na po dva referentna ajtema. Podaci ukazuju jako visok stepen oba načina shvatanja nacije, ali su vrijednosti konstrukcionističkog shvatanja nacionalnog identiteta izraženije. To znači **da su u prosjeku građani Crne Gore više skloni da nacionalni identitet razumiju kroz zajednički jezik i zajedničku kulturu, nego kroz zajedničko porijeklo.**

Grafikon 11 Shvatanje nacionalnog identiteta

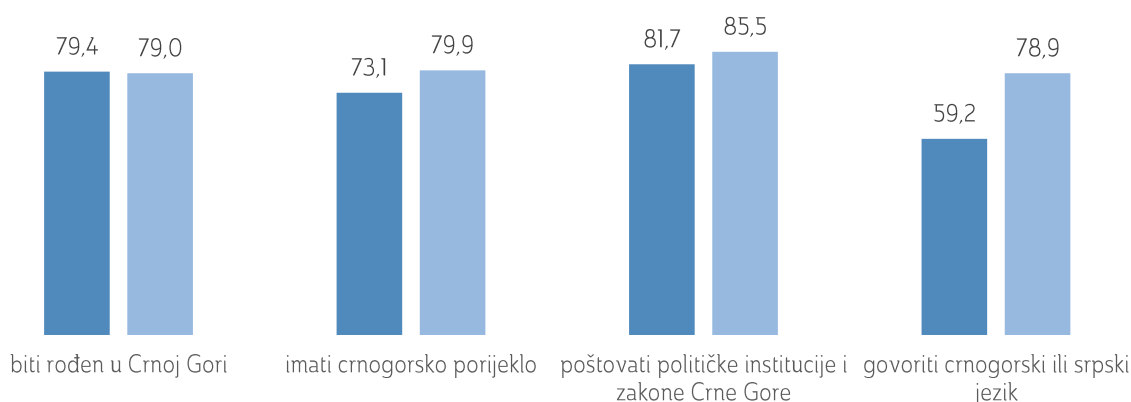

Grafikon 12. Primordijalizam i konstrukcionizam

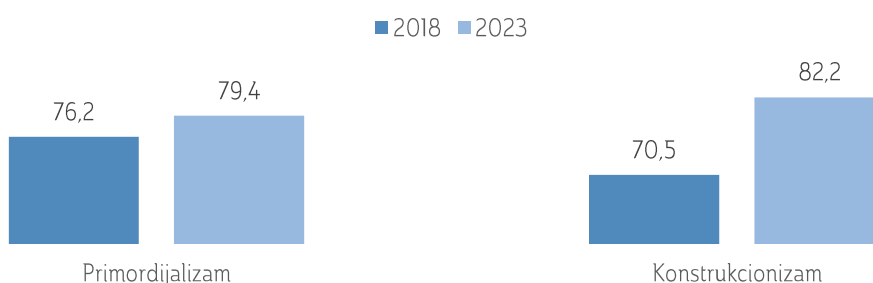

Nadalje, 2018. godine u Evropskom istraživanju vrijednosti koje je realizovano u Crnoj Gori, isti ovi ajtemi su korišćeni na reprezentativnom uzorku populacije u Crnoj Gori. Stoga je moguće uporediti dobijene vrijednosti sadašnjeg istraživanja sa EVS istraživanjem od prije pet godina. Prikaz ukupnog slaganja sa svim ajtemima dajemo u grafikonu 13. Podaci ukazuju da su sve mjerene vrijednosti danas više nego 2018. godine, što će reći da je svako shvatanje nacionalnog identiteta prisutnije nego što je to pre pet godina bio slučaj. Najvišu razliku mjerimo kod shvatanja nacionalnog identiteta posredstvom 'jezika'. Konsekventno, u dvije kategorije nacionalnog identiteta dajemo prikaz razlika između dva istraživanja u grafikonu 14. Podaci ukazuju da imamo rast kada je riječ o oba shvatanja, ali da su posebno izraženo povećane vrijednosti konstrukcionistačkog shvatanja nacionalnog identiteta.

Grafikon 13 Shvatanje nacionalnog identiteta - poređenje 2018 i 2023

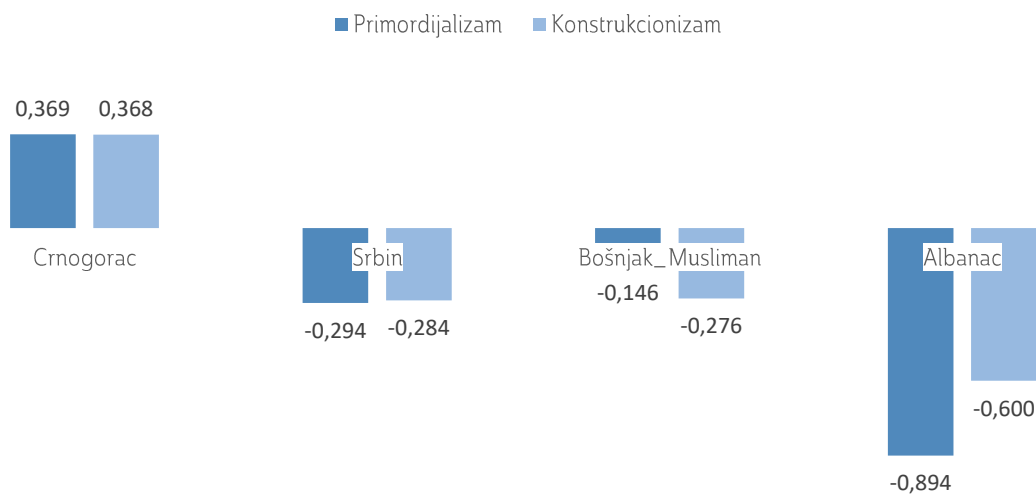
Grafikon 14. Primordijalizam i konstrukcionizam – poređenje 2018 i 2023

Ukoliko stepen primordijalizma uporedimo po pripadnicima različitih nacionalnih zajednica (Grafikon 16), možemo primijeniti značajne razlike ($F(df,3.1009)=55.543$, $p<.001$). Ove razlike ukazuju **da je stepen primordijalnog shvatanja nacionalnog identiteta daleko više izražen kod Crnogoraca nego kod pripadnika svih ostalih etničkih zajednica**. Kod Bošnjaka/Muslimana i Srba mjerimo značajno niži nivo u odnosu na Crnogorce, ali razlika između ove dvije grupe nije značajna (mjereno LSD post-hoc testom). Sa druge strane, stepen primordijalizma kod Albanaca je značajno niži kako u odnosu na Srbe i Bošnjake, a još više u odnosu na Crnogorce (opet mjereno LSD post-hoc testom). Gotovo iste proporcije i odnose nalazimo kod mjerenja konstrukcionistačkog shvatanja nacionalnog identiteta, dakle, razlike su opet značajne ($F(df,3.1009)=51.305$, $p<.001$), i opet **Crnogorci značajno, čak i u većoj mjeri prednjače u odnosu na ostale etničke zajednice**. Dakle, konstrukcionizam je na još višem nivou kod Crnogoraca nego što je primordijalizam. Obrazac je međutim identičan, Crnogorci su značajno više konstrukcionistački orijentisani u odnosu na sve ostale skupine, Bošnjaci/Muslimani i Srbi se ne razlikuju (mjereno post-hoc testom) a kod Albanaca mjerimo značajno niže vrijednosti u odnosu na sve ostale. Prema tome zaključujemo,

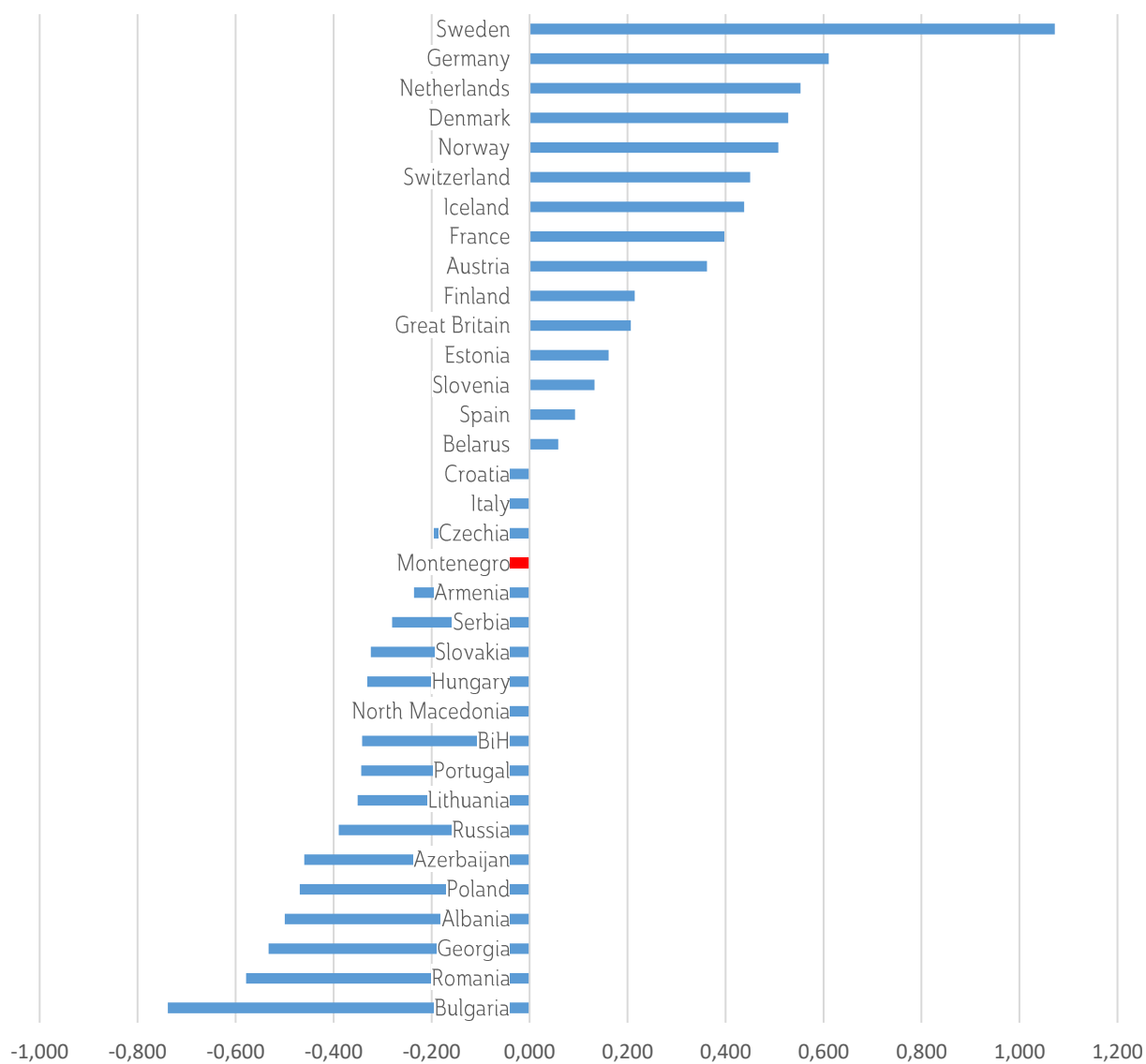
konstrukcionističko i primordijalističko shvatanje nacionalnog identiteta u Crnoj Gori jesu posebno karakteristika Crnogoraca, značajno manje su oba shvatanja prisutna kod Srba i Bošnjaka/Muslimana, dok su oba shvatanja nacionalnog identiteta najmanje izražena kod Albanaca.

Grafikon 15 Primordijalizam i konstrukcionizam po nacionalnim zajednicama

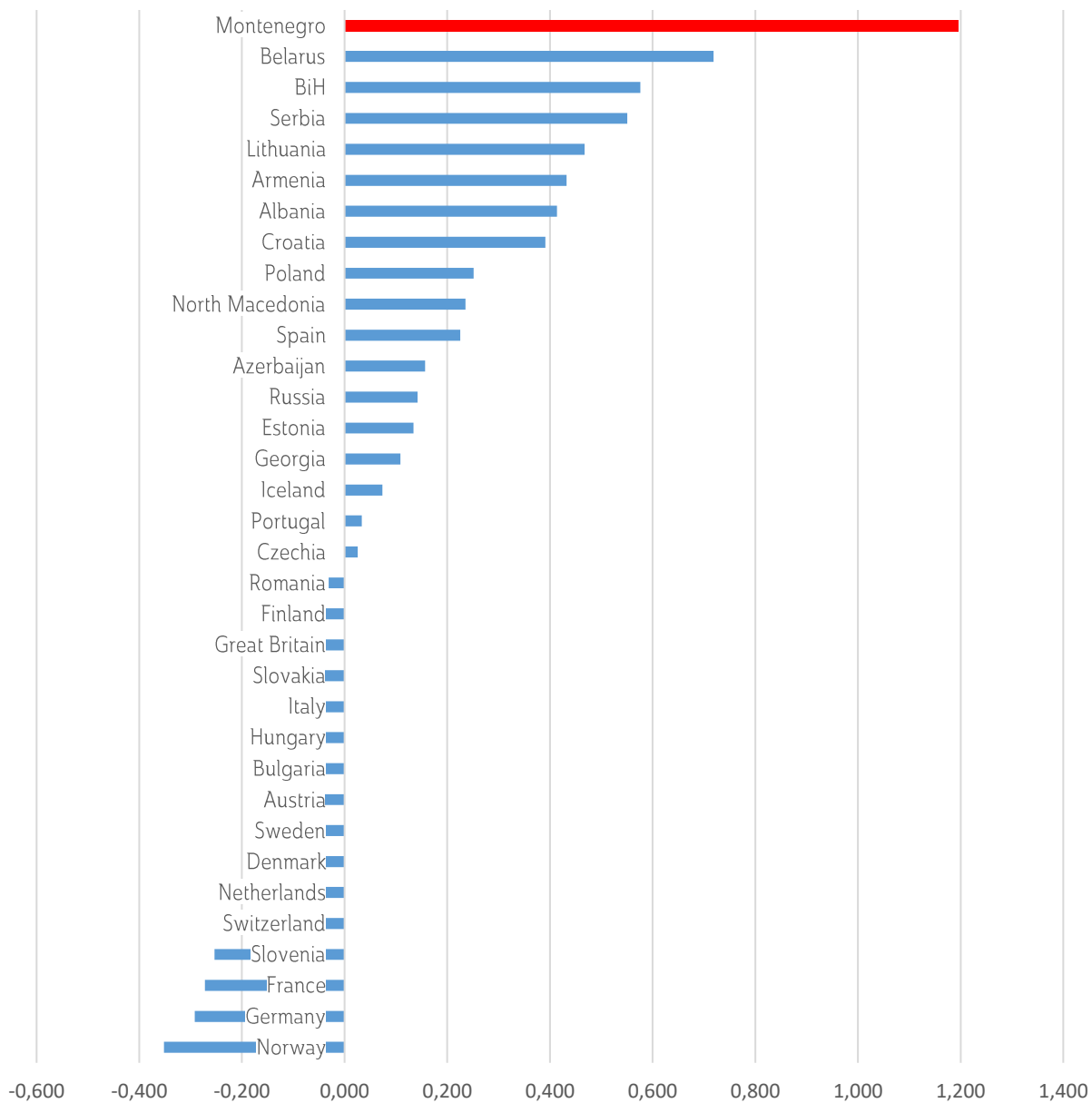

Konačno, kada uporedimo stepen primordijalističkog i konstrukcionističkog shvatanja nacionalnog identiteta za sve zemlje Evrope (grafikon 16 i grafikon 17), možemo primijetiti interesantne nalaze. Prvo, zemlje Zapada u značajno većoj mjeri odlikuje primordijalizam u nego zemljama ostatka Evrope. Drugim riječima, **na Zapadu, mnogo više se nacionalni identitet shvata kroz kriterijume rođenja i porijekla.** Nasuprot, kada je riječ o konstrukcionističkom shvatanju nacionalnog identiteta, u istočnoj i jugoistočnoj Evropi mjerimo značajno više vrijednosti nego na Zapadu. Najinteresantniji podatak, za naše istraživanje, jeste da **u Crnoj Gori mjerimo komparativno najviši stepen konstrukcionističkog shvatanja nacionalnog identiteta u odnosu na sve ostale zemlje Evrope.** Dakle, shvatanje nacionalnog identiteta posredstvom jezika i lojalnosti državnim institucijama izraženije je u Crnoj Gori, nego u bilo kojoj drugoj zemlji.

Grafikon 16. Primordijalizam – poređenje zemalja Evrope

Grafikon 17. Konstrukcionizam – poređenje zemalja Evrope

MJERENJE ETNIČKE DISTANCE

Ključni cilj našeg istraživanja bio je mjerenje etničke distance. U društvima koja su multinacionalnog karaktera, i u kojima se politički identiteti u nemaloj mjeri preklapaju sa političkim identitetima, mjerenje

socijalnog distanciranja po etničkim kriterijumima može biti veoma značajan indikator opšteg stanja u društvu, posebno, stanja političke zajednice. Dakle, etnička distanca predstavlja dubok uvid u međuljudske odnose, percepcije i interakcije unutar društva. Ovaj koncept ogleda se u stepenu socijalne distanciranosti među različitim etničkim grupama, izražavajući nivo udaljenosti ili bliskosti među pripadnicima tih grupa.

Etnička distanca definiše se kao socijalna i psihološka udaljenost između pripadnika različitih etničkih grupa u određenom društvu. Ovaj fenomen odražava skup normi, vrijednosti i stereotipa koji utiču na to kako pojedinci percipiraju i reaguju prema pripadnicima drugih etničkih zajednica. Kroz prizmu etničke distanciranosti, možemo analizirati stepen inkluzivnosti ili ekskluzivnosti unutar društva, identifikujući faktore koji doprinose ili umanjuju socijalnu koheziju.

Etnička distanca duboko je ukorijenjena u društveni kontekst, reflektujući istorijske, kulturne i političke faktore. U društvima koja su prošla kroz etničke konflikte ili promjene u političkim režimima, ova distanca može biti posebno izražena. Istorijski antagonizmi, kolektivna sjećanja i političke okolnosti često oblikuju stavove i percepcije pojedinaca prema drugim etničkim grupama. Različiti faktori utiču na nivo etničke distanciranosti u društvu. Edukacija, mediji, političke retorike, ekonomske prilike i prisustvo stereotipa igraju ključnu ulogu u oblikovanju stavova pojedinaca. Takođe, psihološki mehanizmi poput grupnog identiteta, straha od nepoznatog ili predrasuda mogu pojačati ili umanjiti distancu među etničkim grupama. Razumijevanje etničke distanciranosti ključno je za analizu etničke dinamike. Visok nivo distanciranosti može rezultirati segregacijom, diskriminacijom i konfliktima, dok njen smanjeni nivo može pospešiti inkluzivnije i harmoničnije društva. Analizirajući ove dinamike, istraživači mogu pružiti relevantne preporuke za izgradnju inkluzivnijih društava i smanjenje socijalne distance među etničkim grupama.

Istraživanje etničke distanciranosti se može realizovati na više načina. Jedan od najtradicionalnijih i najdominantnijih načina jeste korišćenje Bogardusove skale za mjerenje socijalne distance. Bogardusova skala obično se sastoji od niza izjava koje pojedinac ocjenjuje u vezi sa socijalnom distancom prema određenoj etničkoj grupi. Svaka izjava opisuje neki vid interakcije, a pojedinac zatim iskazuje spremnost da učestvuje u toj interakciji s pripadnicima određene etničke grupe. Autentična Bogardusova skala sastoji se iz sedam nivoa distanciranja, a u našem istraživanju mi koristimo devetostepenu skalu, tačnije, ispitanici izražavaju stav da li bi ili ne bi ostvarivali socijalne odnose sa pripadnicima drugih etničkih skupina u sljedećim aspektima:

1. Da stalno živi u mojoj državi
2. Da stanuje u mom susjedstvu u istoj zgradi ili ulici
3. Da mi bude saradnik na poslu
4. Da mi bude pretpostavljeni na poslu
5. Da bude vaspitač mojoj djeci
6. Da se s njim družim i posjećujem
7. Da ima rukovodeći položaj u mojoj državi
8. Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima
9. Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili djece

Pojedinac zatim ocjenjuje svoju spremnost na skali. Na svakom od odnosa ispitanik u istraživanju iskazuje svoj stav dvovalentno. Bogardusova skala je skala gutmanovog tipa, dakle, svaki sljedeći stepen (odnos) izražava viši nivo bliskosti.

Bogardusova skala može se primjenjivati u različitim kontekstima, uključujući istraživanja socijalne distanciranosti, međuetničkih odnosa, kao i evaluaciju efekata programa za smanjenje predrasuda i povećanje tolerancije. Analiza rezultata može pružiti uvid u društvene stavove prema različitim etničkim

grupama, identifikovati potencijalne oblasti konflikta ili stereotipa i pratiti promjene u percepcijama tokom vremena. Iako Bogardusova skala pruža koristan alat za mjerenje etničke distance, važno je uzeti u obzir nekoliko ograničenja. Skala se oslanja na subjektivne procjene pojedinaca, koje mogu biti podložne društvenom poželjnom odgovaranju ili promenama tokom vremena. Takođe, skala se često koristi u određenim kulturnim kontekstima, a njeni rezultati mogu biti značajno uticajni lokalnim normama i vrijednostima.

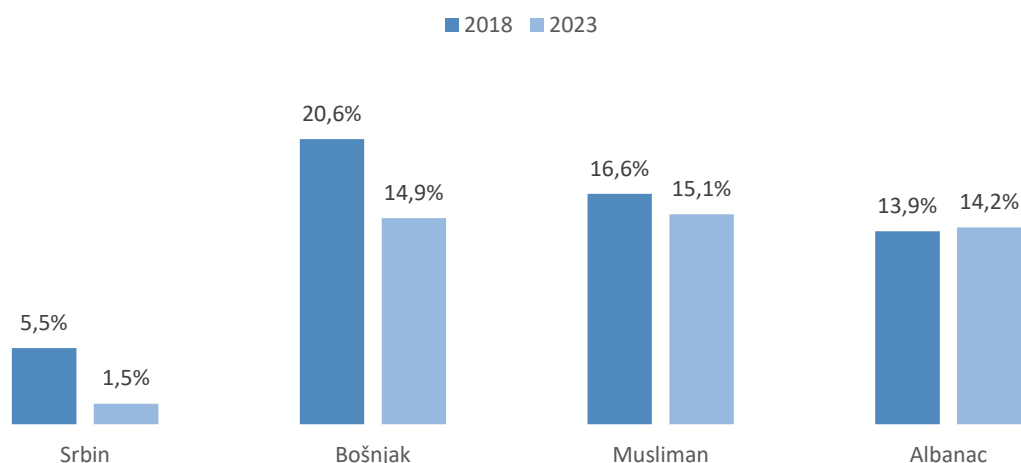
CEDEM tradicionalno u određenim vremenskim intervalima realizuje istraživanje etničke distance. Prvo istraživanje CEDEM je realizovao odmah nakon referenduma 2007. godine, a potom smo realizovali istraživanja 2013, 2018, 2019. i sada, 2023 godine. Ovo znači, ne samo da mjerimo etničku distancu, nego možemo i da mjerimo trendove. Na narednim stranama prilažemo rezultate mjerenja etničke distance.

Najprije, u Tabeli 3 dajemo prikaz distance prema Crnogorcima na svim ajtemima. Podaci ukazuju da Srbi iskazuju jako nizak nivo distance na svim ajtemima. Pripadnici nacionalnih manjina, međutim, iskazuju visok stepen distanciranja kada je riječ o srodničkim odnosima. U grafikonu 18 prosječne vrijednosti distanciranja prema Crnogorcima na svim ajtemima, a podatak dajemo komparativno sa istraživanjem koje je realizovano 2019 godine. Podatak ukazuje da, su Srbi smanjili stepen distanciranja prema Crnogorcima, a ovaj stepen je svakako i tada bio nizak. Drugim riječima **dolazi do dodatog etničkog zbližavanja Srba i Crnogoraca**. Nadalje, Bošnjaci su značajno smanjili distanciranje prema Crnogorcima, a minimalni pozitivni trend mjerimo i kada je riječ o odnosu Muslimana prema Crnogorcima. Kada je o Albancima riječ, gotovo identičan nivo distanciranja mjerimo prema Crnogorcima kao i prije četiri godine.

Tabela 3 Distanca prema Crnogorcima

	Da živi u istoj državi	Komšija	Saradnik na poslu	Pretpostavljeni na poslu	Vaspitava djecu	Druženje i posjećivanje	Rukovodeći položaj u državi	Dalje srodstvo	Blisko srodstvo
Srbin	0.4%	0.4%	0.4%	1.8%	1.8%	0.7%	2.1%	1.1%	4.9%
Bošnjak	4.9%	3.4%	2.0%	1.5%	1.0%	1.0%	2.9%	54.1%	62.9%
Musliman	5.2%	1.7%	3.4%	3.4%	3.4%	3.4%	6.9%	51.7%	56.9%
Albanac	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.8%	0.8%	3.1%	27.6%	38.6%

Grafikon 18. Prosječna distanca prema Crnogorcima – 2019 vs. 2023

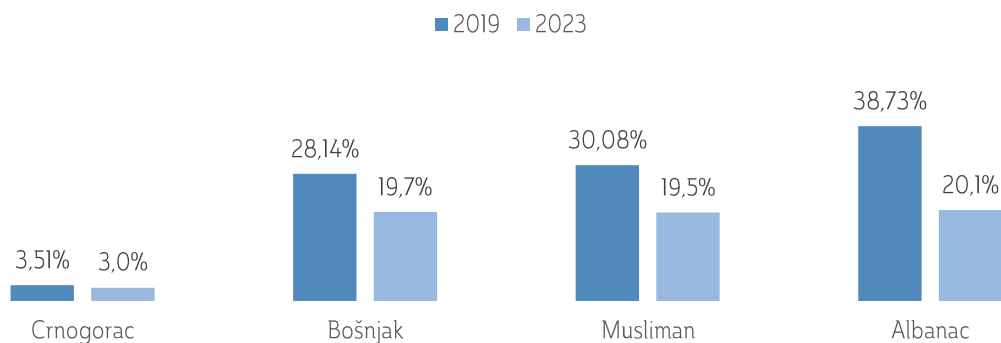
U Tabeli 4 dajemo prikaz etničkog distanciranja prema Srbima. Obrazac distanciranja veoma je sličan, mjerimo nisko distanciranje Crnogoraca prema Srbima na svim odnosima. Albanci iskazuju očigledno viši nivo distanciranja na svim ajetemima prema Srbima u odnosu na Bošnjake i Muslimane, a nacionalne manjine su posebno osjetljive prema Srbima kada je riječ o srodničkim odnosima. No, svakako da je ključni podatak u grafikonu 19 gde je iskazana prosječna distanca na osnovu svih odnosa prema Srbima od strane svih etničkih skupina. Podatak ukazuje da **Crnogorci danas, gotovo identično kao i prije četiri godine, iskazuju jako nizak stepen distanciranja u odnosu na Srbe**. Ono što je ključni nalaz, međutim, jeste značajno sniženje socijalnog distanciranja svih etničkih manjina prema Srbima. Komparativno, najveće sniženje distance mjerimo kod Albanaca. Zaključujemo, **nacionalne manjine, posebno Albanci, danas iskazuju značajno niži nivo etničkog distanciranja prema Srbima nego što je to bio slučaj prije četiri godine**.

Tabela 4 Distanca prema Srbima

	Da živi u istoj državi	Komšija	Saradnik na poslu	Pretpostavljeni na poslu	Vaspitava djecu	Druženje i posjećivanje	Rukovodeći položaj u državi	Dalje srodstvo	Blisko srodstvo
Crnogorac	1.5%	1.2%	1.5%	2.1%	1.5%	1.5%	7.4%	2.4%	7.7%
Bošnjak	5.4%	3.4%	2.9%	3.9%	3.4%	2.9%	14.1%	63.9%	77.6%
Musliman	1.7%	3.4%	1.7%	1.7%	3.4%	1.7%	15.5%	69.0%	77.6%

Albanac	6.3%	7.9%	10.2%	12.6%	10.2%	8.7%	14.2%	44.9%	66.1%
---------	------	------	-------	-------	-------	------	-------	-------	-------

Grafikon 19. Prosječna distanca prema Srbima – 2019 vs. 2023

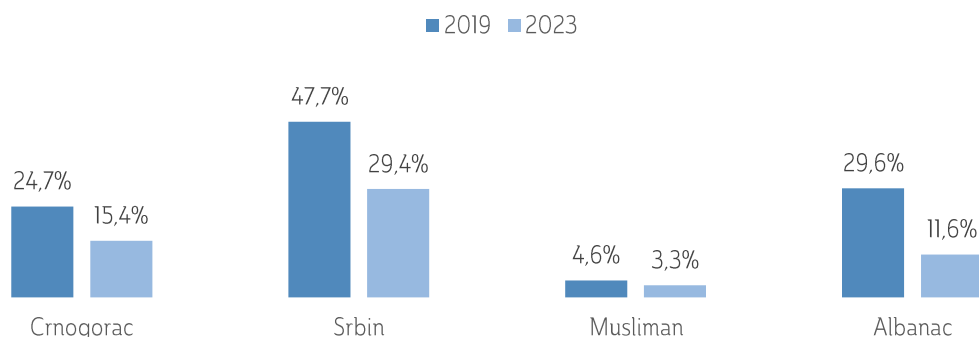

U Tabeli 6 dajemo prikaz etničkog distanciranja prema Bošnjacima. Podaci ukazuju da se pravoslavni korpus (Crnogorci i Srbi) značajno distanciraju prema Bošnjacima kada je riječ o srodničkim odnosima. Dodatno, Srbi prema Bošnjacima iskazuju relativno visoku distancu i na drugim ajtemima. Albanci, takođe, iskazuju distanciranje prema Bošnjacima samo kada je riječ o srodničkim odnosima, a Muslimani prema Bošnjacima na svim ajtemima iskazuju jako nizak nivo distance. U grafikonu 20 dajemo prikaz prosječnih procentualnih vrijednosti distanciranja svih etničkih skupina prema Bošnjacima, i to komparativno u odnosu na prethodno istraživanje. Rezultati su više nego ohrabrujući, naime, **mjerimo značajno smanjenje stepena etničkog distanciranja svih etničkih skupina prema Bošnjacima**, osim kada je riječ o Muslimanima koji su, kao i danas, prije četiri godine iskazivali jako nizak nivo distance.

Tabela 6 Distanca prema Bošnjacima

	Da živi u istoj državi	Komšija	Saradnik na poslu	Pretpostavljeni na poslu	Vaspitava djecu	Druženje i posjećivanje	Rukovodeći položaj u državi	Dalje srodstvo	Blisko srodstvo
Crnogorac	0.9%	1.2%	2.4%	5.3%	4.4%	3.3%	26.9%	37.0%	57.1%
Srbin	4.9%	5.3%	10.5%	20.7%	13.7%	11.9%	42.8%	70.2%	84.9%
Musliman	3.4%	1.7%	3.4%	3.4%	3.4%	3.4%	5.2%	3.4%	1.7%
Albanac	2.4%	2.4%	2.4%	4.7%	3.1%	2.4%	5.5%	26.8%	55.1%

Grafikon 20. Prosječna distanca prema Bošnjacima – 2019 vs. 2023

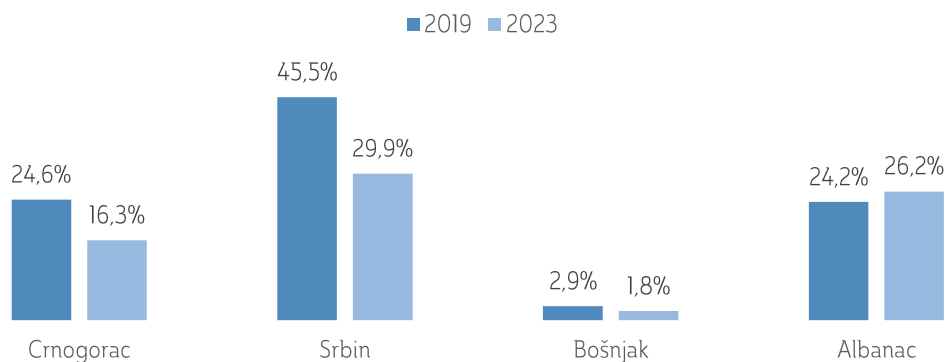

U Tabeli 7 dajemo prikaz distanciranja prema Muslimanima od strane pripadnika svih drugih etničkih skupina. Podatak ukazuje, da Bošnjaci iskazuju jako nizak nivo distanciranja u odnosu na Muslimane. Sa druge strane, Srbi i Crnogorci iskazuju relativno visok nivo distanciranja kada je riječ o srodničkim odnosima, a ovi prvi (Srbi), iskazuju određenu rezervu prema Muslimanima i na drugim ajtemima. Albanci, takođe, iskazuju relativno visok nivo distance kada je riječ o srodničkim odnosima. Ključni podatak, opet, je trend koji mjerimo u odnosu na istraživanje iz 2019. godine (grafikon 21). Rezultati ukazuju **da su Crnogorci, a naročito Srbi značajno smanjili nivo distanciranja u odnosu na Muslimane u prethodnih četiri godine**. Kada je o Albancima riječ, oni iskazuju manje-više isti stepen distance prema Muslimanima kao što je to bio slučaj i ranije. Veoma je zanimljivo, da usljed stagnacije distance koju iskazuju Albanci prema Muslimanima, i progresivnog trenda kada je riječ o odnosu Srba prema ovoj etničkoj grupi, danas je razlika u stepenu distanciranja Srba i Albanaca prema Muslimanima veoma mala.

Tabela 7 Distanca prema Muslimanima

	Da živi u istoj državi	Komšija	Saradnik na poslu	Pretpostavljeni na poslu	Vaspitava djecu	Druženje i posjećivanje	Rukovodeći položaj u državi	Dalje srodstvo	Blisko srodstvo
Crnogorac	1.5%	1.5%	3.6%	8.0%	4.7%	3.3%	26.3%	38.8%	59.2%
Srbin	4.9%	4.2%	10.2%	21.1%	14.0%	12.3%	44.6%	72.3%	85.6%
Bošnjak	3.4%	1.0%	1.0%	0.5%	1.0%	1.0%	1.5%	3.4%	3.9%
Albanac	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	0.0%	4.7%	24.4%	49.6%

Grafikon 21. Prosječna distanca prema Muslimanima – 2019 vs. 2023

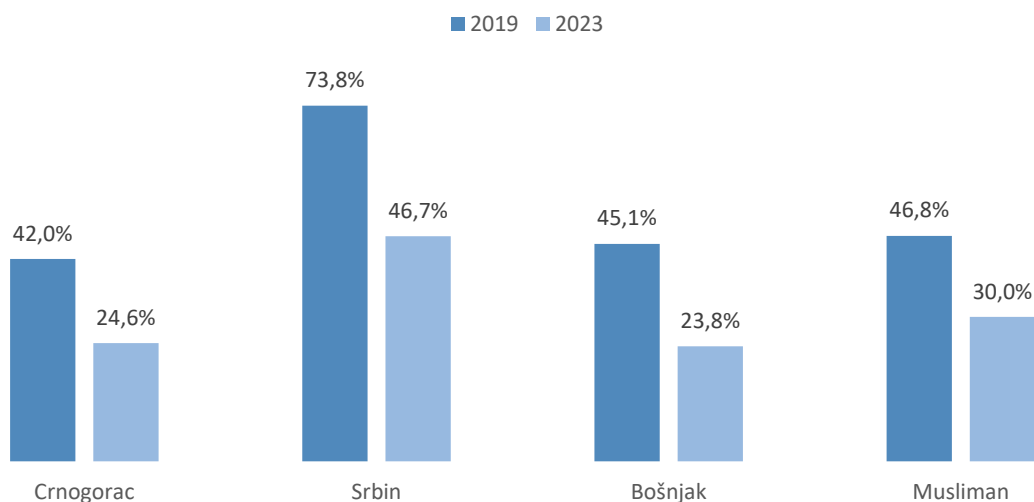

U Tabeli 8 dajemo prikaz distanciranja pripadnika svih skupina prema Albancima. Prema ovoj etničkoj skupini i Crnogorci, a još više Srbi na svim ajetemima iskazuju relativno visoku distancu, a ovo naročito važi za srodničke odnose. Bošnjaci i Muslimani, takođe, prema Albancima iskazuju određeni stepen distanciranja, koji je, opet, jako visok kada se dođe do srodničkih odnosa. U grafikonu 22, međutim, možemo vidjeti **da se distanca prema Albancima značajno smanjila u poslednjih četiri godine od strane pripadnika svih ostalih etničkih skupina**. Gotovo proporcionalno, pripadnici svih ostalih etničkih zajednica danas iskazuju značajno niži nivo etničkog distanciranja prema Albancima nego što je to bilo prije četiri godine.

Tabela 8 Distanca prema Albancima

	Da živi u istoj državi	Komšija	Saradnik na poslu	Pretpostavljeni na poslu	Vaspitava djecu	Druženje i posjećivanje	Rukovodeći položaj u državi	Dalje srodstvo	Blisko srodstvo
Crnogorac	5.6%	7.1%	11.8%	21.6%	20.4%	16.3%	36.4%	40.8%	60.9%
Srbin	15.4%	22.1%	29.8%	47.4%	44.6%	36.8%	59.6%	76.1%	88.4%
Bošnjak	4.4%	4.9%	8.3%	15.1%	13.2%	9.8%	31.7%	57.6%	69.8%
Musliman	1.7%	0.0%	5.2%	10.3%	10.3%	8.6%	44.8%	75.9%	82.8%

Grafikon 22. Prosječna distanca prema Albancima – 2019 vs. 2023

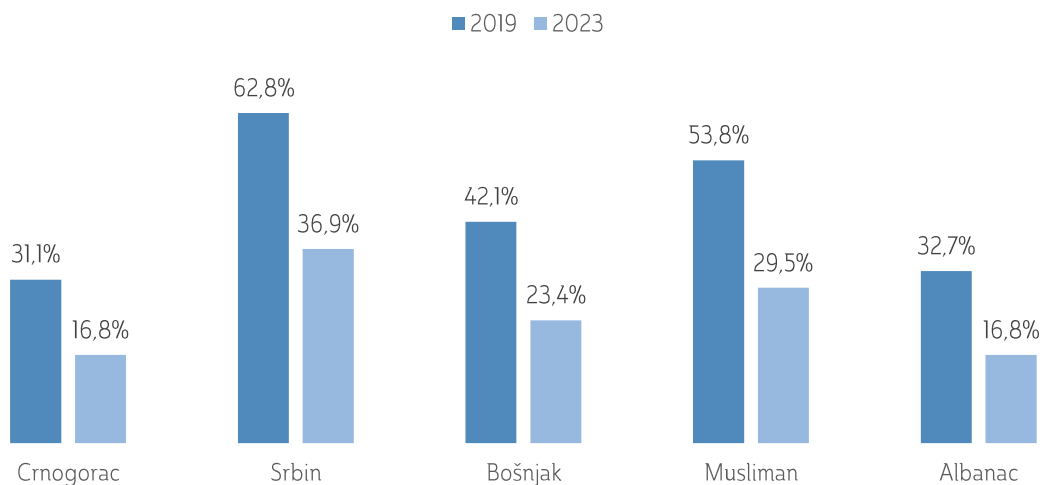
U Tabeli 9 dajemo prikaz etničke distance koju pripadnici svih etničkih grupa na svim ajetemima iskazuju prema Hrvatima. Crnogorci iskazuju prema Hrvatima relativno nisku distancu na prva tri odnosa, ali već na ostalim ajetemima mjerimo određeni stepen distanciranja, a ovo naročito važi kada je riječ o srodničkim odnosima. Srbi prema Hrvatima iskazuju relativno visoko distanciranje na svim ajetemima, i opet, ovo distanciranje je veoma izraženo kada je riječ o srodničkim odnosima. Bošnjaci i Muslimani iskazuju sličan obrazac u odnosu prema Hrvatima, a stepen distanciranja nije zanemarljiv, naročito kada je riječ o političkim ajetemima (rukovodeći položaj) i posebno o srodničkim odnosima. Ključni podatak je trend koji mjerimo (Grafikon23). Podaci su značajni, indikativni i ohrabrujući, naime, **pripadnici svih etničkih skupina se danas u značajno manjoj mjeri distanciraju prema Hrvatima nego što je to bio slučaj prije četiri godine**. Sve grupe danas iskazuju gotovo dvostruko niži nivo etničkog distanciranja prema Hrvatima nego što je to bilo 2019. godine.

Tabela 9 Distanca prema Hrvatima

	Da živi u istoj državi	Komšija	Saradnik na poslu	Pretpostavljeni na poslu	Vaspitava djecu	Druženje i posjećivanje	Rukovodeći položaj u državi	Dalje srodstvo	Blisko srodstvo
Crnogorac	4.4%	3.8%	4.1%	12.1%	11.2%	8.0%	32.8%	31.1%	43.5%
Srbin	11.6%	15.8%	20.0%	36.1%	30.9%	24.2%	53.7%	63.9%	76.1%

Bošnjak	3.4%	2.4%	5.9%	13.7%	10.2%	8.3%	33.7%	60.0%	72.7%
Musliman	0.0%	1.7%	3.4%	12.1%	12.1%	6.9%	46.6%	74.1%	79.3%
Albanac	3.1%	4.7%	7.9%	9.4%	10.2%	8.7%	20.5%	29.1%	57.5%

Grafikon 23. Prosječna distanca prema Hrvatima – 2019 vs. 2023

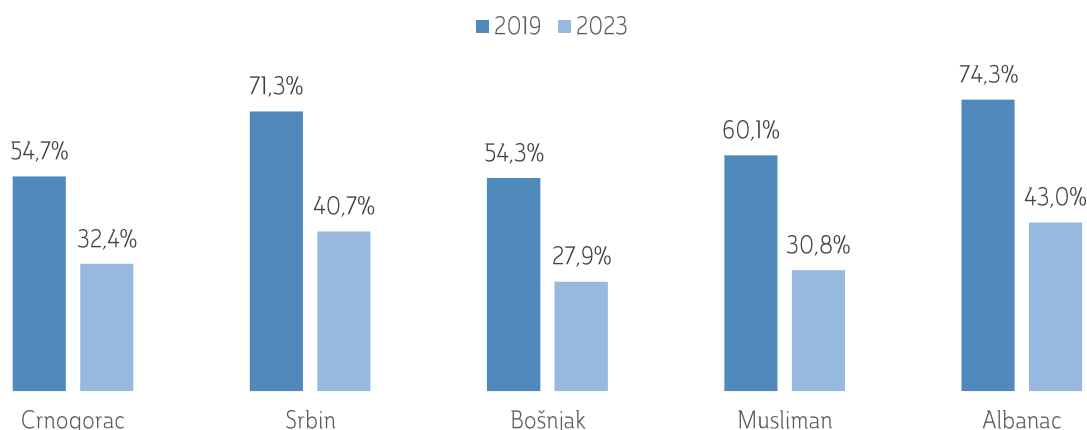

Na kraju, mjerili smo i distancu prema Romima (tabela 10). Podaci, jednostavno, ukazuju na tradicionalno visok nivo distanciranja prema pripadnicima ove etničke skupine. No, ključni podatak je trend koji prikazujemo u grafikonu 24, i on je više nego ohrabrujući. Podaci ukazuju **značajno niži nivo etničke distance prema Romima od strane svih ostalih etničkih zajednica nego što je to bio slučaj prije četiri godine**. Ovo smanjenje distanciranja je gotovo proporcionalno, dakle, pripadnici svih etničkih zajednica veoma uravnoteženo smanjuju svoj stepen distanciranja prema Romima.

Tabela 10 Distanca prema Romima

	Da živi u istoj državi	Komsija	Saradnik na poslu	Pretpostavljeni na poslu	Vaspitava djecu	Druženje i posjećivanje	Rukovodeći položaj u državi	Dalje srodstvo	Blisko srodstvo
Crnogorac	5.3%	16.0%	12.1%	24.0%	27.8%	23.1%	44.7%	58.9%	80.2%
Srbin	8.8%	15.1%	19.3%	33.0%	36.8%	27.7%	60.0%	77.2%	88.4%
Bošnjak	6.8%	8.3%	8.8%	20.0%	20.0%	13.7%	35.1%	62.9%	75.6%
Musliman	1.7%	5.2%	6.9%	15.5%	22.4%	12.1%	50.0%	81.0%	82.8%
Albanac	9.4%	33.9%	26.8%	40.9%	44.1%	38.6%	44.9%	63.8%	84.3%

Grafikon 24. Prosječna distanca prema Romima – 2019 vs. 2023

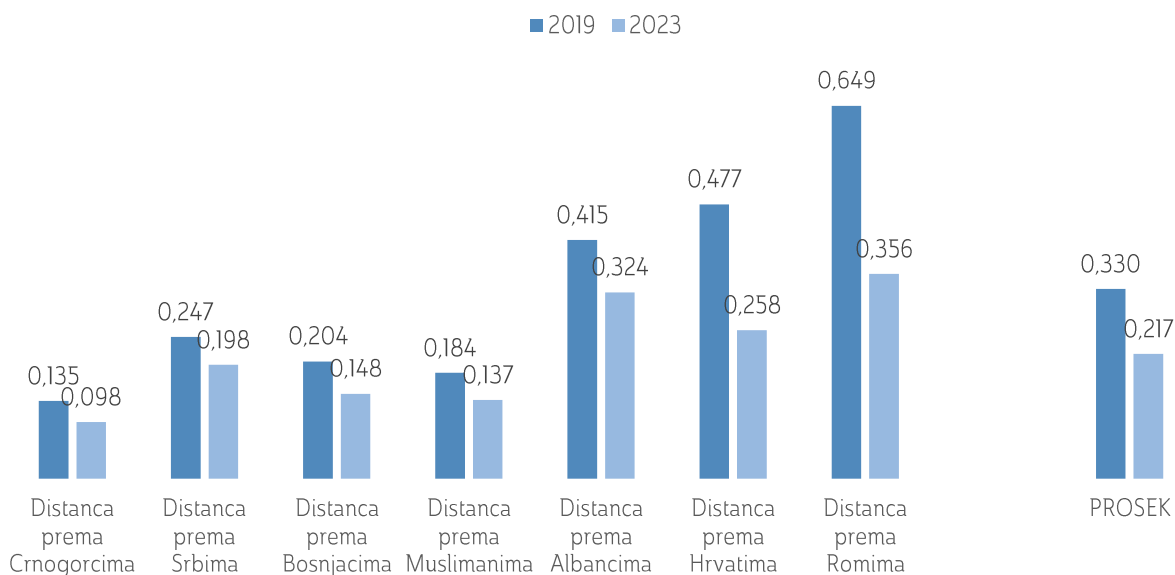
U Tabeli 11 dajemo prikaz među-etničkog distanciranja, dakle, stepena distance koju pripadnici svake etničke skupine iskazuju prema pripadnicima svih ostalih etničkih skupina. **Crnogorci iskazuju jako nizak nivo distance prema Srbima, ujednačen nivo distanciranja prema Bošnjacima, Muslimanima i Hrvatima, viši nivo distanciranja prema Albancima, i visok nivo prema Romima. Isti obrazac mjerimo i kada je riječ o Srbima, s tima da su vrijednosti mjerene distance izraženo više. Bošnjaci iskazuju jako nisku distancu prema Muslimanima, i obrnuto. Nadalje, njihov obrazac distanciranja prema svim grupama veoma je sličan, najmanji stepen distance je prema Crnogorcima, nešto viši prema Srbima. Značajno viši prema Albancima i Hrvatima, i naročito visok prema Romima. Albanci iskazuju nisku distancu prema Crnogorcima, nešto višu, ali i dalje nisku prema Muslimanima i Bošnjacima, srazmerno visoku prema Hrvatima, te značajno višu prema Srbima. Prema Romima, Albanci iskazuju veoma visoku distancu.**

Tabela 11. Među-etničko distanciranje 2023 godine

	Distanca prema Crnogorcima	Distanca prema Srbima	Distanca prema Bosnjacima	Distanca prema Muslimanima	Distanca prema Albancima	Distanca prema Hrvatima	Distanca prema Romima
Crnogorac		0.030	0.154	0.163	0.246	0.168	0.324
Srbin	0.015		0.294	0.299	0.467	0.369	0.407
Bošnjak	0.149	0.197		0.018	0.238	0.234	0.279
Musiman	0.151	0.195	0.033		0.266	0.262	0.308
Albanac	0.079	0.201	0.116	0.094		0.168	0.430

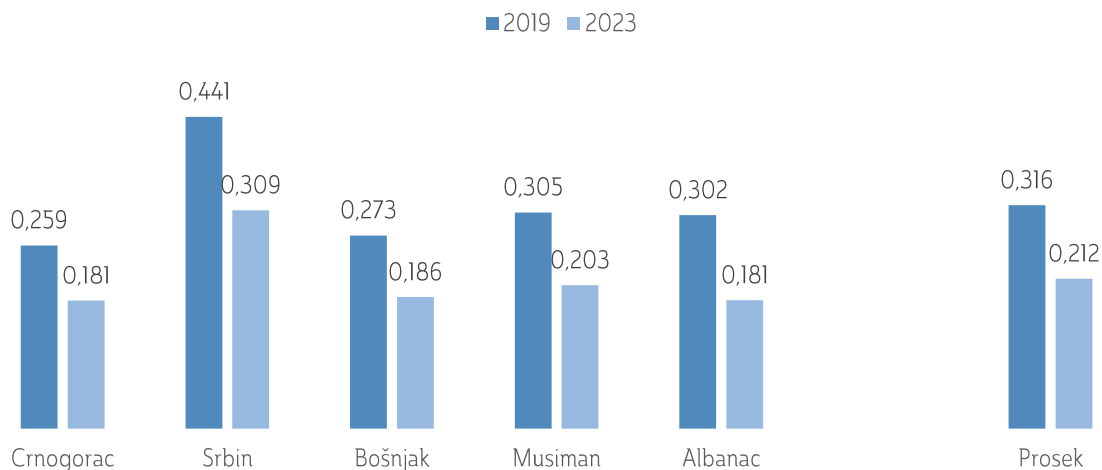
U grafikonu 25 dajemo komparativan prikaz prosječne (grand mean) distance za dva posljednja talasa istraživanja prema pripadnicima svih etničkih skupina. Podatak jasno ukazuje da je u posljednjih četiri godine došlo do značajnog smanjenja među-etničkog distanciranja u odnosu na pripadnike svih skupina. Najznačajnije smanjenje prosječnog distanciranja mjerimo prema Romima i Hrvatima. Usljed ovog trenda, iako je došlo do smanjenja distanciranja prema Albancima, danas je stepen distanciranja prema Albancima gotovo na istom nivou kao i distanciranje prema Romima.

Grafikon 25 Prosječno distanciranje (grand mean) prema pripadnicima svih etničkih skupina

Konsekventno, u grafikonu 26 prikazujemo stepen u kome se pripadnici svih etničkih skupina u prosjeku distanciraju prema ostalima. Podatak je, korespondentno, indikativan, dakle, **pripadnici svih etničkih skupina se danas u prosjeku značajno u manjoj mjeri distanciraju u odnosu na ostale nego što je to bio slučaj prije četiri godine.** Proporcionalno, stepen distanciranja u odnosu na ostale naviše su umanjili Srbi, potom Albanci, te Muslimani.

Grafikon 26 Prosječno distanciranje (grand mean) pripadnika svake etničke zajednice prema ostalima

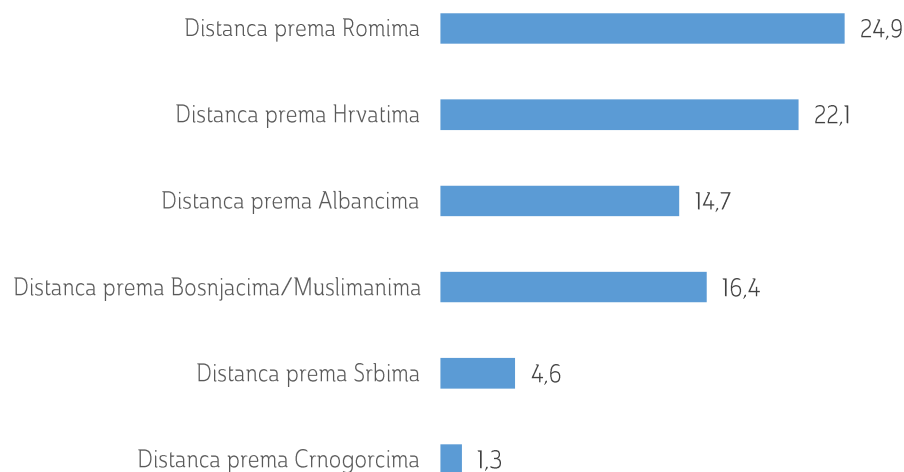
Prema tome, zaključujemo da je danas među-etničko distanciranje na značajno nižem nivou nego što je to bio slučaj prije četiri godine. Progresivni trendovi su nesumnjivi, značajni, i govore u prilog tome da je danas Crna Gora u odnosu na 2019 godinu u značajno većoj mjeri etnički tolerantnija sredina.

U Tabeli 12 dajemo prikaz ukupne distance prema pripadnicima svih grupa (grand mean) u svim dosadašnjim talasima istraživanja, a u grafikonu 27 procentualno kalkulišemo smanjenje etničkog distanciranja kada se uporede 2007 (prvo mjerenje) i 2023 (poslednje mjerenje). Podaci ukazuju da se prosječna distanca od 2007 do danas najviše smanjila prema Romima, veliko smanjenje, takođe, mjerimo i prema Hrvatima, te prema Bošnjacima/Muslimanima i Albancima. Simbolično smanjenje mjerimo i kada je riječ o prosječnom distanciranju 'drugih' prema Srbima i Crnogorcima.

Tabela 12 Etnička distanca prema svim grupama – UKUPAN TREND

	2007	2013	2018	2019	2023
Distanca prema Crnogorcima	0.112	0.086	0.146	0.135	0.098
Distanca prema Srbima	0.244	0.189	0.222	0.247	0.198
Distanca prema Bosnjacima/Muslimanima	0.306	0.216	0.314	0.194	0.142
Distanca prema Albancima	0.471	0.330	0.383	0.415	0.324
Distanca prema Hrvatima	0.479	0.361	0.472	0.477	0.258
Distanca prema Romima	0.605	0.465	0.605	0.649	0.356

Grafikon 27 SMANJENJE etničke distance (%) prema svim grupama u procentima – poređenje 2007 godine i 2023. godine

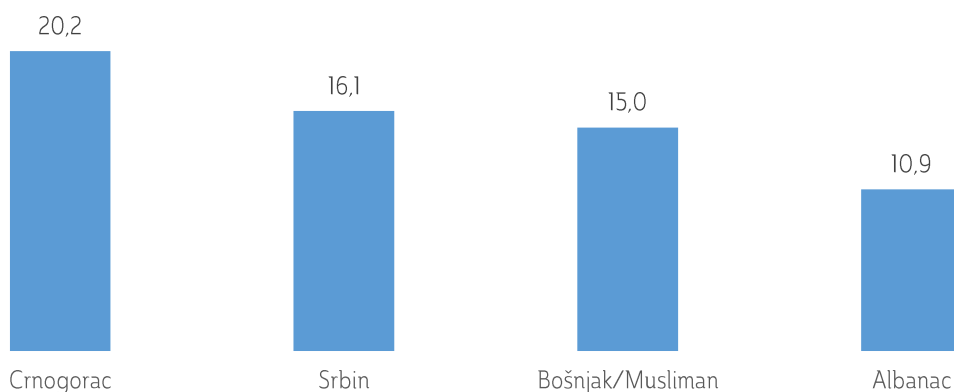

U Tabeli 13, konsekvntno, dajemo prikaz prosječnog stepena (grand mean) distanciranja pripadnika SVAKE grupe prema ostalim grupama, od 2007. godine do danas. U grafikonu 28 kalkulisali smo procentualno smanjenje etničkog distanciranja pripadnika svake grupe prema ostalima. Dakle, **pripadnici svih grupa su u prosjeku smanjili stepen etničkog distanciranja značajno kada se uporede sadašnji rezultati sa 2007. godinom**. Procentualno, najviše su smanjili svoje distanciranje prema ostalima Crnogorci (preko 20%), potom Srbi (preko 16%), te Bošnjaci i Muslimani (15%), a i kod Albanaca merimo prosječno smanjenje distanciranja prema svim ostalima za gotovo 11%.

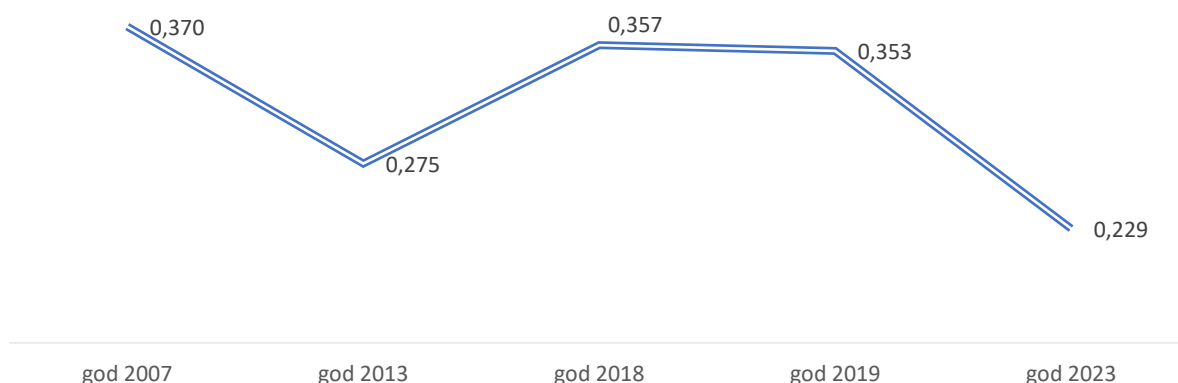
Tabela 13. Trend etničkog distanciranja pripadnika svake grupe prema ostalima

	2007	2013	2018	2019	2023
Crnogorac	0.382	0.235	0.265	0.259	0.181
Srbin	0.470	0.371	0.388	0.441	0.309
Bošnjak/Musliman	0.336	0.259	0.351	0.273	0.186
Albanac	0.290	0.233	0.423	0.302	0.181

Grafikon 28 SMANJENJE etničke distance pripadnika svake etničke zajednice u procentima – poređenje 2007 godine i 2023 godine

Grafikon 29. Ukupna etnička distanca - TREND

Na kraju, dajemo prilaz ukupnog etničkog distanciranja kroz vrijeme (grafikon 29) kada se kalkulišu sve prosječne vrijednosti po godinama (grand mean). Podatak je više nego ohrabrujući. Podaci ukazuju **da mjerimo značajno smanjenje etničkog distanciranja u prethodnih četiri godine, te da od sticanja nezavisnosti 2006 godine do danas, etnička distanca nikada nije bila na nižem nivou nego što je danas.** U procentima, etnička distanca je danas niža za 12.3% nego što je to bio slučaj 2019. godine. Mjerena vrijednost distanciranja je niža za preko 14% čak i od rekordne vrijednosti koju smo mjerili odmah nakon referendumu (2007 godine). Ovaj trend je posebno ohrabrujući s obzirom na činjenicu da smo 2018 i 2019 godine mjerili zabrinjavajući raste etničkog distanciranja u odnosu na dotad rekordno nisku vrijednosti zabeleženu 2013 godine. Drugim riječima, **među-etnička tolerancija u crnogorskom društvu je posljednjih godina značajno osnažena, čime je ojačan multietnički karakter crnogorskog društva što predstavlja veoma važnu polugu za jačanje opšteg društvenog i političkog konsenzusa u bliskoj budućnosti.**

No, ne treba zaboraviti da ove zaključke donosimo na osnovu analize trenda poredeći vrijednosti iz ranijih istraživanja sa stanjem koje smo izmjerili ove godine. Sa druge strane, podatak ukazuje da i **danas oko 23% građana Crne Gore iskazuju u prosjeku distancu prema pripadnicima drugih etničkih zajednica.** Ne smije se gubiti iz vida, npr. da 54% Crnogoraca ne želi da ima ni dalje srodničke veze sa Bošnjacima, ili da preko 44 % Srba ne želi da vidi Muslimane na rukovodećem položaju u državi, ili da preko 10% Albanaca ne

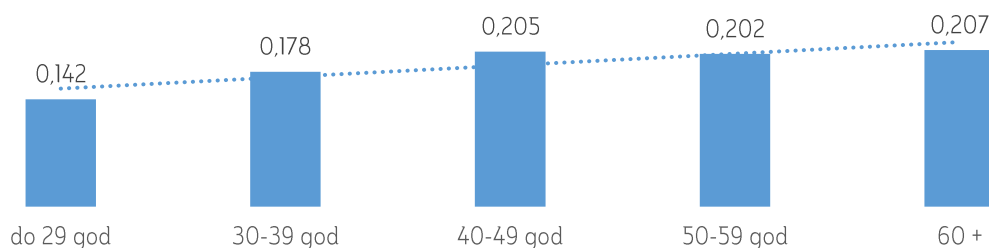
želi da mu/joj Srbi vaspitavaju decu, ili da preko 46% Muslimana ne želi da mu/joj Hrvati imaju rukovodeći položaj u državi- Konačno, pripadnici svih etničkih zajednica izražavaju veoma intenzivno distanciranje prema Romima, po velikom broju kriterijuma/odnosa. Dakle, **daleko smo od toga da možemo govoriti o jako bliskim odnosima između pripadnika različitih etničkih skupina**, ali možemo govoriti o tome da smo u ovom pogledu u Crnoj Gori imali veoma pozitivne i progresivne trendove posljednjih nekoliko godina.

ETNIČKO DISTANCIRANJE MLADIH

U ovom istraživanju dodatnu, i posebnu, pažnju posvećujemo mladima, tačnije, cilj nam je da uvidimo u kojoj mjeri se mladi etnički distanciraju, i da li postoje razlike kada je riječ o ovoj populaciji u odnosu na starije građane. Stoga ćemo najprije da analiziramo odnose između mladih i starijih, a potom i trendove. Starosna granica za definisanje populacije mladih biće 29 godina.

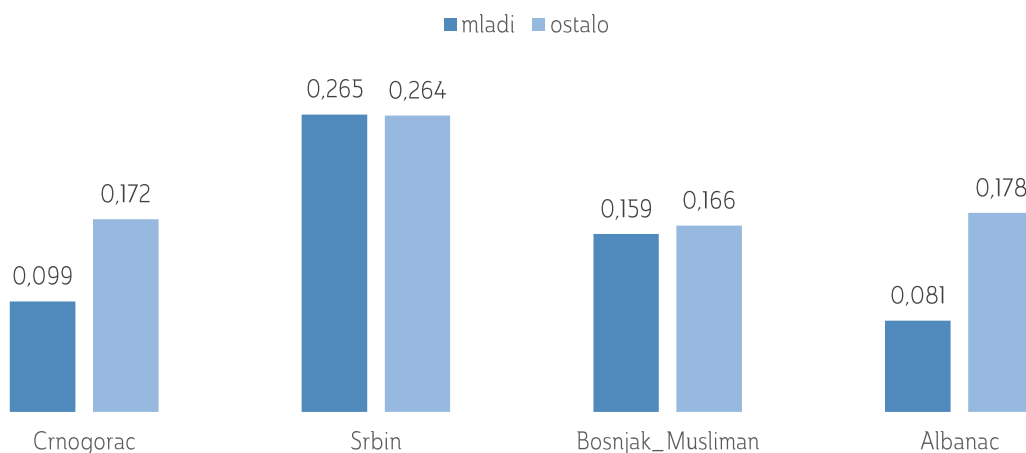
Najprije, dajemo prilaz ukupne etničke distance po svim starosnim grupama u grafikonu 30. Podaci ukazuju **da su mladi na nivou ukupne populacije etnički tolerantiji od ostalih starosnih grupacija** ($F(df, 4,1013)=7.911, p<.001$). Dake, možemo govoriti o tome da u aktuelnom trenutku starija populacija iskazuje viši nivo etničkog distanciranja od onih koji su mlađi od 30 godina, a **veza je linearna, dakle, što su stariji, to građani iskazuju viši nivo distance**.

Grafikon 30. Ukupna etnička distanca po starosnim grupama: 2023 godine

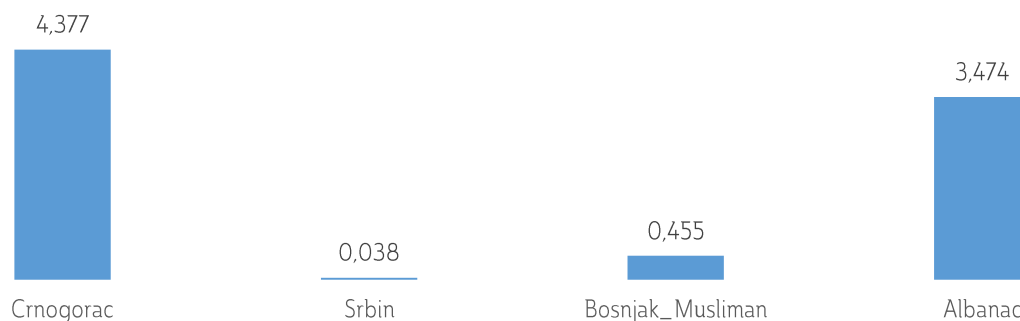

No, valja reći da postoje značajne razlike među-etničkog distanciranja po starosnim kategorijama kada se analiziraju posebne etničke skupine (grafikon 31). Podaci ukazuju da se mladi Crnogorci značajno manje etnički distanciraju od starijih Crnogoraca, a isto mjerimo i kada je riječ o Albancima. S druge strane, kada je riječ o Bošnjacima/Muslimanima, i Srbima, podatak govori o tome da se mlađa populacija u okviru ove dvije etničke skupine manje-više jednako etnički distancira kao starija populacija. Izraženo preciznije (Grafikon 32), a mjereno t testom, podaci jasno ukazuju da su razlike veoma naglašene kada je riječ o mladim Crnogorcima i mladim Albancima, a da te razlike nisu statistički značajne kada je riječ o Srbima i Bošnjacima/Muslimanima. Prema tome, **mlađa populacija u Crnoj Gori se generalno u manjem stepenu etnički distancira**, ali ovo se dešava stoga što mladi Crnogorci i mladi Albanci smanjuju svoju distancu prema svima ostalima, dok Bošnjačko-Muslimanski i Srpski korpus karakteriše jednak nivo etničkog distanciranja starijih i mladih.

Grafikon 31. Ukupna etnička distanca za pripadnike svih etničkih skupina: Razlike mladi vs stariji

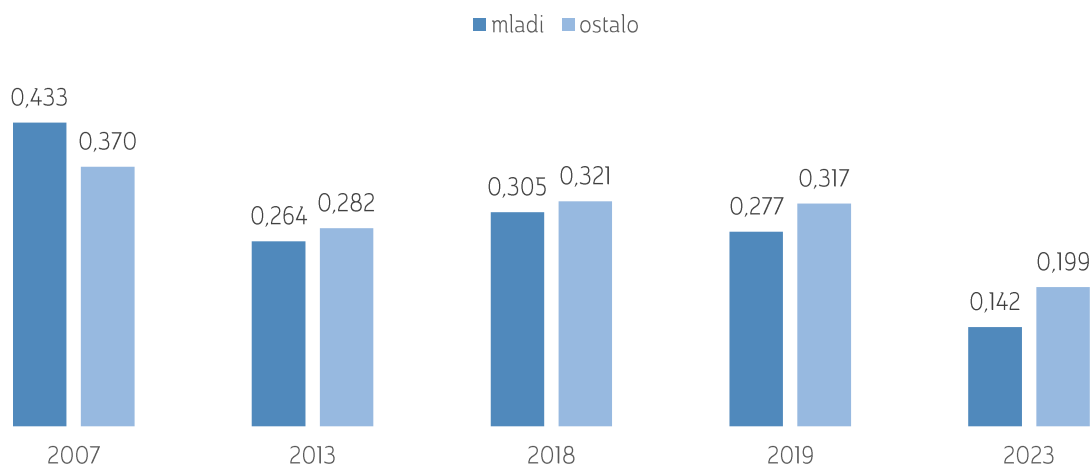

Grafikon 32 Ukupna etnička distanca za pripadnike svih etničkih skupina: Razlike mladi vs stariji – t test

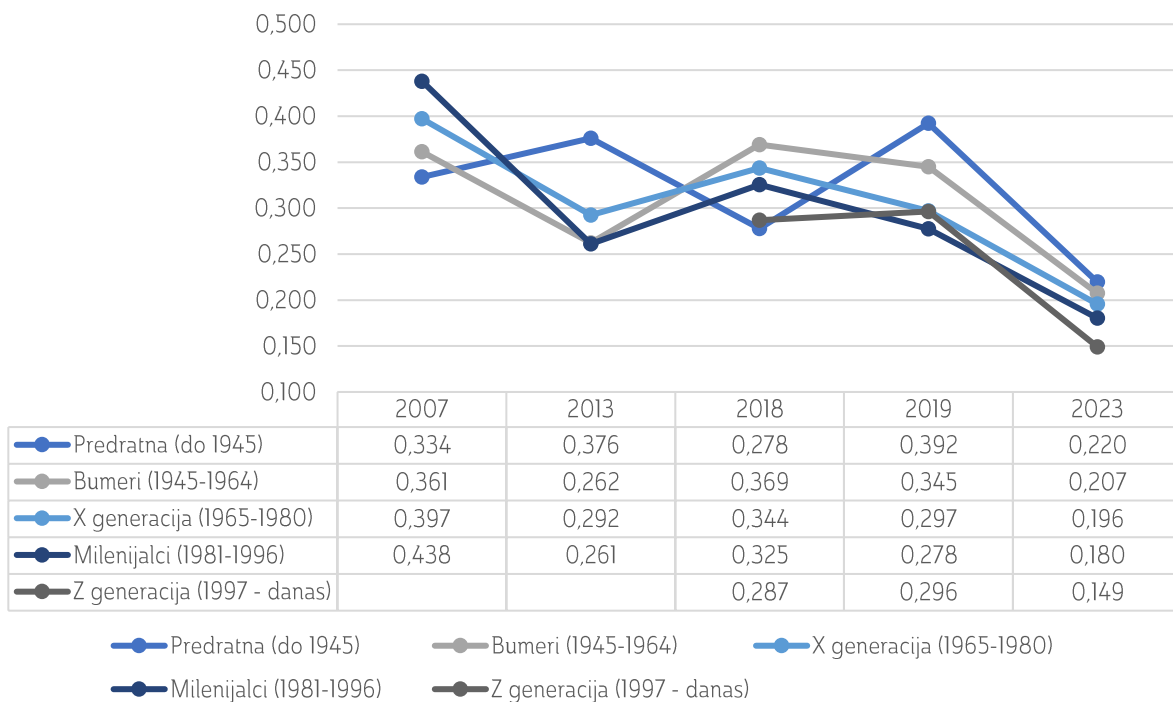
Kada analiziramo odnos između mladih i starijih u svim talasima istraživanja (grafikon 33), podaci ukazuju da su 2007. godine mladi u odnosu na starije bili etnički značajno netolerantniji ($t(df, 1454)=4.67, p<.001$). Potom 2013 i 2018 godine mjerimo da ne postoje statistički značajne razlike između mladih i starijih, da bi 2019. godine prvi put mladi bili tolerantniji u odnosu na starije ($t(df, 898)=-2.29, p=.023$). Konačno, razlika se povećava, dakle, mladi su još tolerantniji, u istraživanju koje smo upravo obavili 2023. godine ($t(df, 1016)=-5.07, p<.001$). Dakle, generalno mjerimo progresivan trend, **iliti, u kroz vreme su mladi od 30 godina tolerantniji u odnosu na starije građane.**

Grafikon 33. Razlika u etničkom distanciranju: mladi vs stariji za sve talase istraživanja

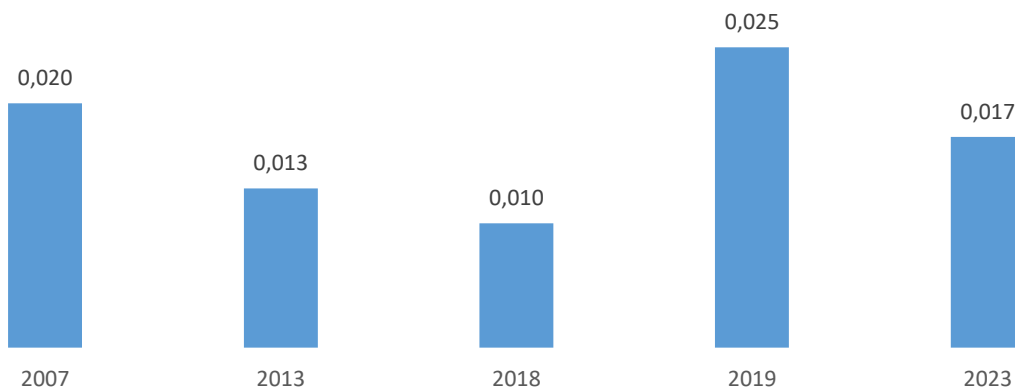

Ključni problem mjerenja razlika u godinama jeste razlikovanje između godina starosti i kohorte (generacije). Naime, kada mjerimo razlike po godinama starosti (upravo predstavljeno), onda jednostavno poredimo u svakom talasu istraživanju one koji su mlađi od 30 godina i oni koji su stariji od ove granice. Međutim, oni koji su bili mladi 2007. godine, sada više nisu mladi. Dakle, ljudi istih godina mogu da budu u drugačijim kohortama, odnosno, generacijama. Npr. ako je neko imao 27 godina 2007 godine, danas ima 43 godina. Dakle, jedno je pitanje odnosa mladih i starijih u kros-sekcionom (trenutnom) presjeku, a drugo je pitanje generacijskih razlika. Stoga mi upoređujemo generacijske razlike, tačnije, utvrđujemo **u kojoj mjeri pripadnici istih generacijskih kohorti kroz vrijeme menjaju stepen etničkog distanciranja**. Najprije, u grafikonu 34 dajemo prikaz razlika u etničkom distanciranju između generacija po talasima. Uočavamo **da se stepen distanciranja u okviru svake generacije mijenja kroz vrijeme**, ali jednako, uočavamo **da je stepen distanciranja u posljednjem talasu kod svake generacije na najnižem nivou**. Ovo će reći da su gotovo izvesno između 2019 i 2023 godine djelovali faktori koji su generativno (delujući na sve generacije) uticali na smanjenje etničkog distanciranja. Stoga najpre mjerimo razlike između generacija za svaki talas, te upoređujemo talase u grafikonu 35 (eta squared). Rezultati ukazuju da su najveće razlike između generacija bile 2019 godine, a najmanje 2018. godine. Ovo će reći da su u 2019 godine delovali određeni faktori koji su povećali međugeneracijske razlike. Nakon 2019. razlike između generacija se smanjuju nakon, što će reći da se efekat ovih faktora smanjio, ili pak da ti faktori više nisu bili operativni. Na kraju, u grafikonu 35 mjerimo stepen promjena distanciranja u 'okviru' svake generacije kroz vrijeme, dakle, unutar-generacijske razlike. Podaci ukazuju da je stepen etničkog distanciranja kroz vrijeme najviše varirao kod milenijalaca, a najmanje kod predratne generacije. Generalno, s izuzetkom z generacije, trend je linearan, iliti, **svaka starija generacija se manje mijenja kroz vrijeme od prethodne**. Na kraju, dajemo prikaz razlika za svaku generaciju na način da upoređujemo mjerene vrijednosti 2023. i referentne vrednosti 2007, s ciljem da utvrdimo ukupnu promjenu koja se desila za svaku generaciju između dvije vremenske tačke (grafikon 37). Ovde dolazimo do ključnog podatka, dakle, **svaka generacija se danas u manjoj mjeri etnički distancira nego što je to slučaj bio 2007 godine (u slučaju z generacije, u odnosu na 2018)**. Prema tome, nema sumnje da kumulativno imamo trendove smanjenja etničkog distanciranja posmatrano sa generacijskog stanovišta.

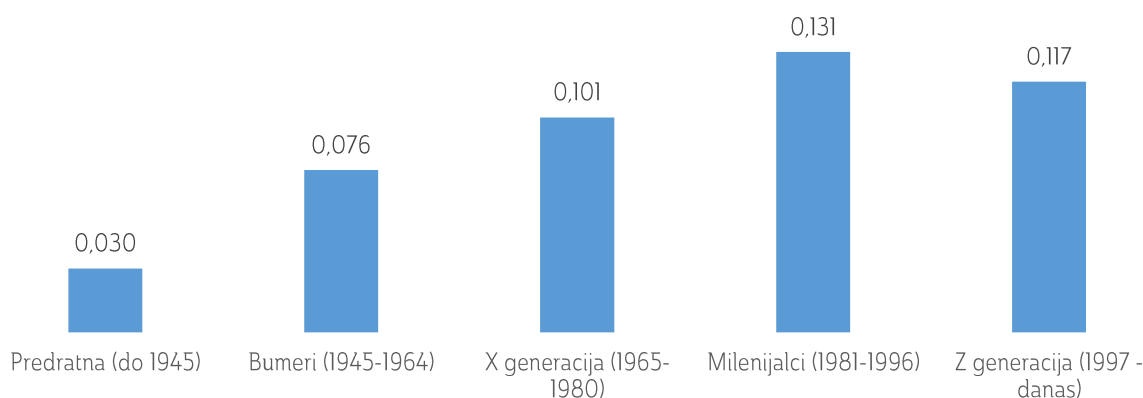
Grafikon 34. Međugeneracijske razlike etničkog distanciranja u svim talasima

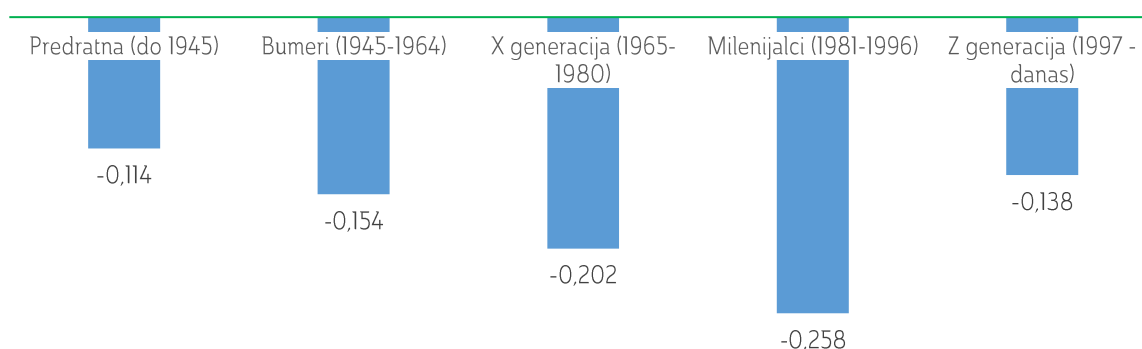
Grafikon 35. Međugeneracijske razlike etničkog distanciranja u svim talasima – Eta squared

Grafikon 36. Unutar-generacijske razlike etničkog distanciranja u svim talasima – Eta squared

Grafikon 37 Ukupna promjena etničkog distanciranja za svaku generacije 2023 vs 2007¹

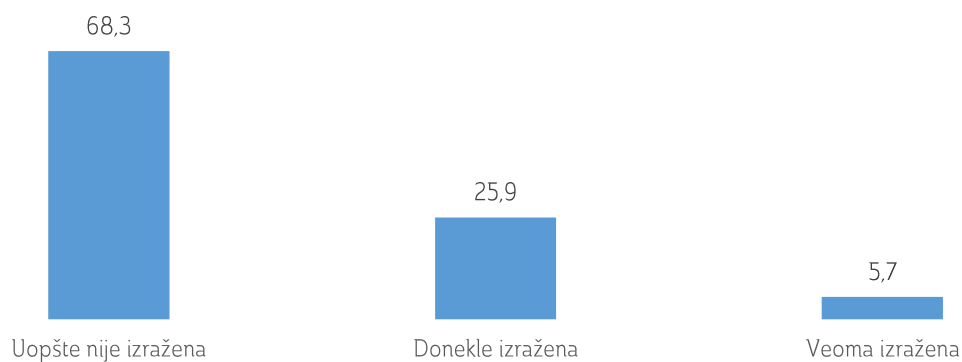

MJERENJE ETNIČKE/NACIONALNE DISKRIMINACIJE

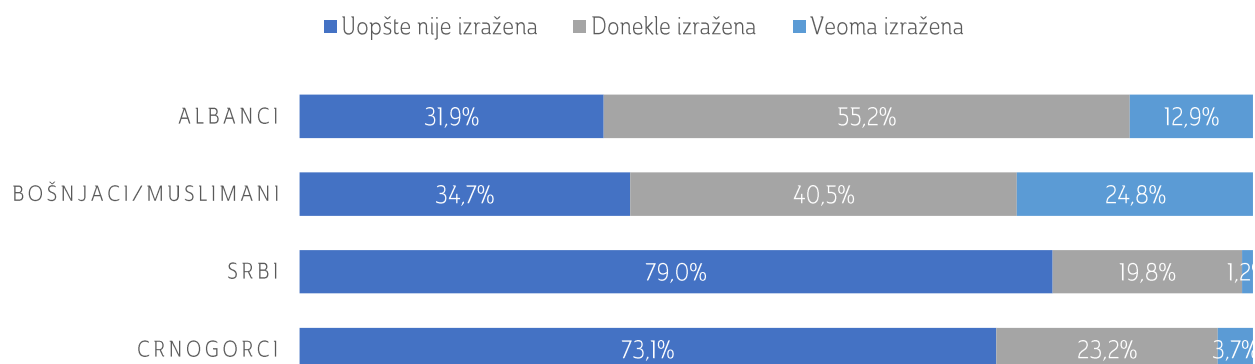
Poseban set pitanja u istraživanju posvećen je pitanjima nacionalne diskriminacije. Za ovu svrhu koristili smo set posebnih pitanja koja ispituje stavove građana na način da se zapravo mjeri ne samo etničko distanciranje, već i eksplicitna etnička diskriminacija. Prvo pitanje je upravo bilo na ovaj način i postavljeno, naime, pitali smo ispitanike da li i u kojoj mjeri je izražena diskriminacija prema nacionalnim manjinama (grafikon 38). Na osnovu ove generativne procjene, **većina građana smatra da diskriminacija prema manjinama nije izražena, a jako je mali procenat onih koji kažu da je veoma izražena.** No, ključno je kako procjenjuju diskriminaciju pripadnici različitih etničkih skupina, a u ovom svetlu, ključno je kako to procjenjuju sami pripadnici nacionalnih manjina (grafikon 39). Podatak je veoma indikativna, i on ukazuje **da predstavnici nacionalnih manjina u značajno većoj mjeri smatraju da je diskriminacija izražena u odnosu na pravoslavni (većinski) korpus.** Komparativno, svaki četvrti Bošnjak/Musliman smatra da je diskriminacija prema nacionalnim manjinama veoma izražena, dok je dvostruko manje Albanaca koji imaju ovakvu procjenu.

¹ Napomena: U slučaju z generacije, razlika je između 2023 i 2018

Grafikon 38 Procijenjeni stepen diskriminacije prema nacionalnim manjinama

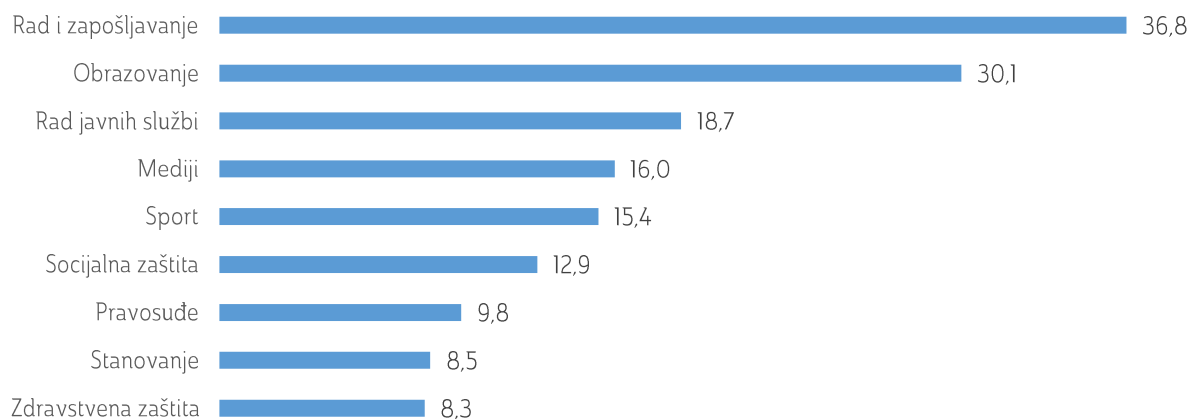

Grafikon 39 Procijenjeni stepen diskriminacije prema nacionalnim manjinama po etničkim grupama

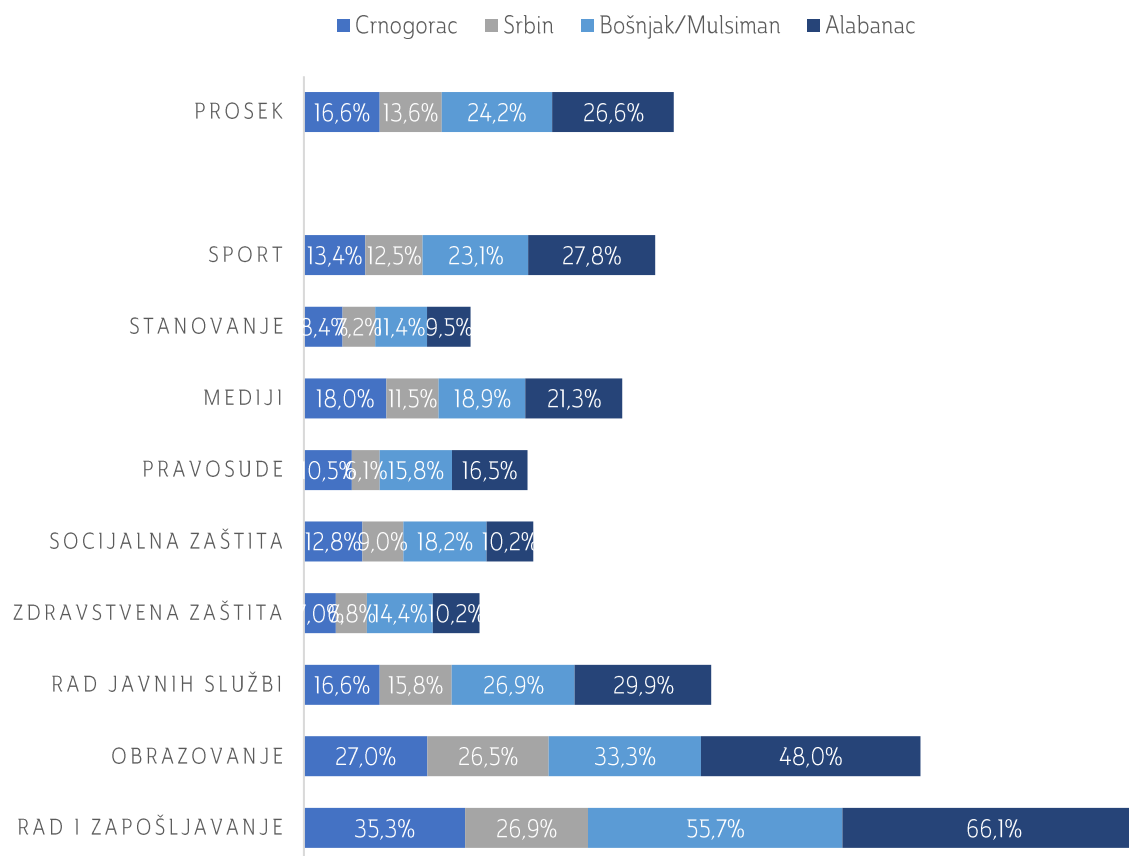
Osim opšte procjene, istraživanjem smo željeli da utvrdimo i oblasti u kojima je diskriminacija izražena. Identifikovali smo ključne oblasti, a za svaku oblast ispitanici su se izjašnjavali dvovalentno da li je izražena diskriminacija (Grafikon 40). Podaci ukazuju da je **najviše procijenjen stepen diskriminacije u oblasti rada i zapošljavanja, a potom u sferi obrazovanja**. Prema tome, ovo su dvije najosetljivije oblasti kada je riječ o prostoru u kome se dešava diskriminacija prema nacionalnim manjinama. U ostalim oblastima je manje izraženo, ali ipak, ne može se reći da diskriminacija nije prisutna.

Grafikon 40. Procjena stepena diskriminacije nacionalnih manjina po oblastima

Mnogo je značajniji podatak kada analiziramo procijenjeni stepen diskriminacija po oblastima, ali iz ugla pripadnika svih etničkih skupina, a ovde naravno, najviše nas zanima kako procjenjuju diskriminaciju sami pripadnici nacionalnih manjina (grafikon 41). Podaci su, kada je riječ o zapošljavanju i obrazovanju, 'zabrinjavajući'. Dvije trećine Albanaca i preko 55% Bošnjaka/Muslimana smatraju da postoji diskriminacija pri zapošljavanju, dok gotovo svaki drugi Albanac i svaki treći Bošnjak/Musliman ističe diskriminaciju u obrazovanju. Zanimljivo je da mjerimo i visok stepen diskriminacije od strane pripadnika nacionalnih manjina i u radu javnih službi, medijama i sportu. Prema tome, zaključujemo, **pripadnici nacionalnih manjina smatraju da su diskriminirani u važnim oblastima društvenog života, a stepen procijenjene diskriminacije je naročito izražen u oblasti zapošljavanja i obrazovanja.**

Grafikon 41. Procjena stepena diskriminacije nacionalnih manjina po oblastima od strane pripadnika svih etničkih skupina

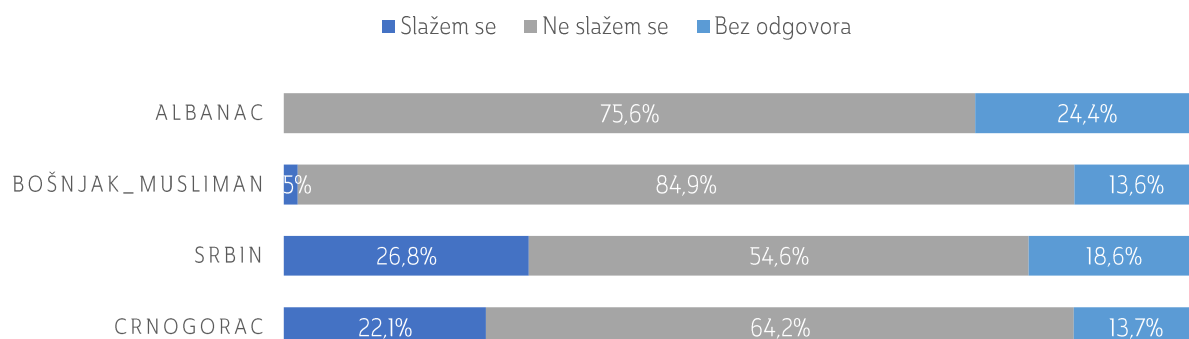

S obzirom na redovna istraživanja koje CEDEM sprovodi kada je riječ o diskriminaciji, postojalo je očekivanje da će zapošljavanje da bude najosetljivija oblast kada je riječ o procijenjenom stepenu diskriminacije. Stoga smo postavili jedno dodatno pitanje koje tretira ovu oblast. Pitali smo ispitanike, naime, u kojoj mjeri se slažu sa stavom da pri velikoj nezaposlenosti prvo treba dati posao pripadnicima većinskog naroda, pa tek onda pripadnicima nacionalnih manjina. Ovo pitanje, direktno mjeri stepen spremnosti na otvorenu diskriminaciju u oblasti zapošljavanja od strane većinske populacije. Podaci ukazuju da na nivou ukupne populacije svaki peti građanin Crne Gore se slaže sa ovim stavom (grafikon 42). Međutim, ključni podatak je predstavljen u grafikonu 43, jer je sasvim intuitivno da se predstavnici manjinskih nacija neće složiti sa ovim stavom. Dakle, svrha podatka je da se vidi u kojoj mjeri oni koji pripadaju većinskoj populaciji podržavaju ovaj stav. Podatak jasno govori da u oblasti zapošljavanja gotovo 28% Srba i preko 22% Crnogoraca izražavaju otvoreno spremnost na diskriminaciju nacionalnih manjina u ovoj oblasti. Prema tome, kada pripadnici manjinskih nacija procjenjuju da je diskriminacija u oblasti zapošljavanja veoma izražena, ne može se reći da je to stvar 'percepcije'. Ovu percepciju potvrđuje otvorena spremnost pripadnika većinskog naroda da izloži diskriminaciji manjinske narode, kada je riječ o oblasti rada i zapošljavanja.

Grafikon 42. Slaganje sa stavom: Pri velikoj nezaposlenosti prvo treba dati posao pripadnicima većinskog naroda, pa tek onda pripadnicima nacionalnih manjina

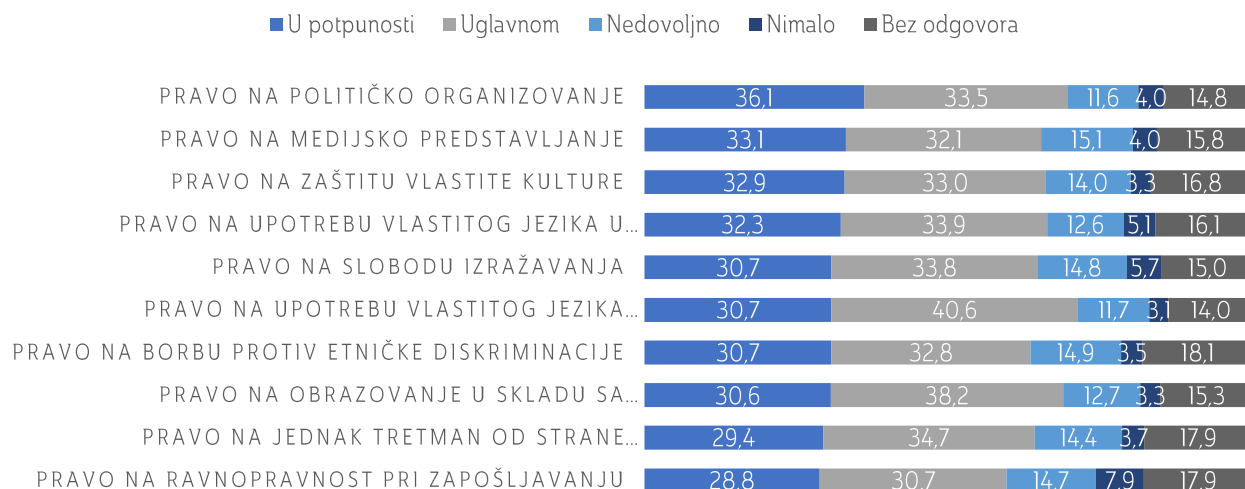
Grafikon 43. Slaganje sa stavom: Pri velikoj nezaposlenosti prvo treba dati posao pripadnicima većinskog naroda, pa tek onda pripadnicima nacionalnih manjina – po nacionalnoj pripadnosti

NEPOŠTOVANJE PRAVA I NASILJE NAD NACIONALNIM MANJINAMA

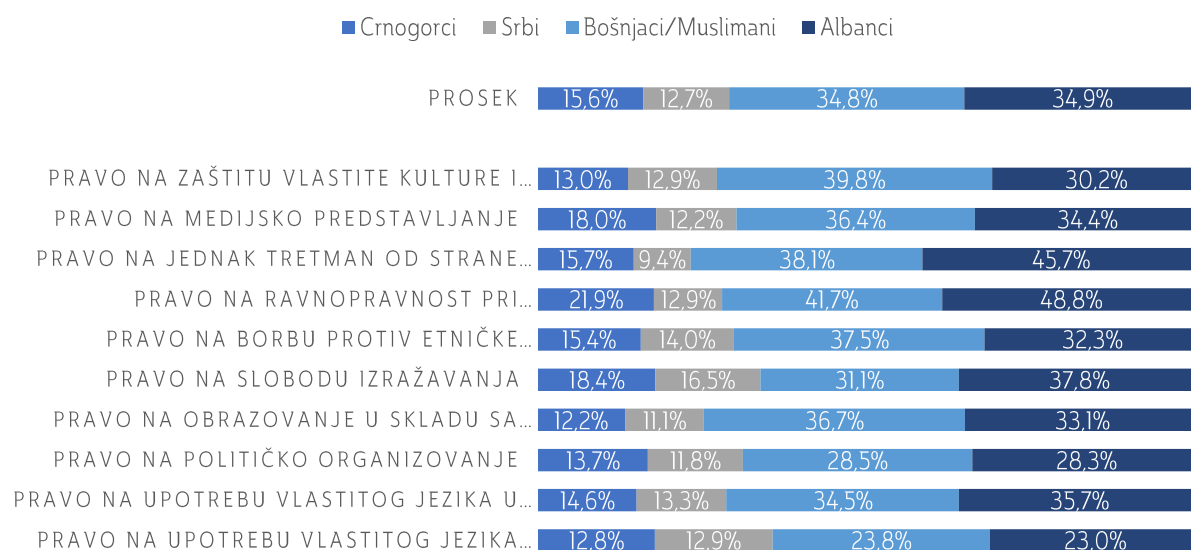
Diskriminacija, generalno, može biti različitog intenziteta. Jednako, i prema nacionalnim manjinama diskriminacija osim što se dešava u različitim oblastima, dešava se i u različitom stepenu. Kada stepen diskriminacije pređe 'kritičnu tačku', onda se zapravo diskriminacija pretvara u nasilje. U ovom dijelu Izveštaja bavimo su upravo ovim aspektom, dakle, merenjem ekstremnijih oblika diskriminacije koji se mogu kvalifikovati kao nasilje. Najpre, tretirali smo pitanja ostvarivanja, odnosno uskraćivanja određenih prava pripadnicima nacionalnih manjina. Rezultati ukazuju da je uskraćivanje prava najmanje izraženo kada je riječ o političkom organizovanju, medijskom predstavljanju i kulturi manjinskih naroda (grafikon 44). S druge strane, podatak ukazuje da je uskraćivanje prava nacionalnim manjinama najviše izraženo kada je riječ o zapošljavanju, tretmanu od strane državnih organa, i obrazovanju. Prema tome, još jednom se pokazuje da je zapošljavanje najznačajniji problem kada je riječ o tretmanu nacionalnih manjine. Sve u svemu, kada je o pravima riječ identifikovali smo tri ključne oblasti koje se moraju unaprijediti.

Grafikon 44 (Ne)poštovanje prava pripadnika nacionalnih manjina

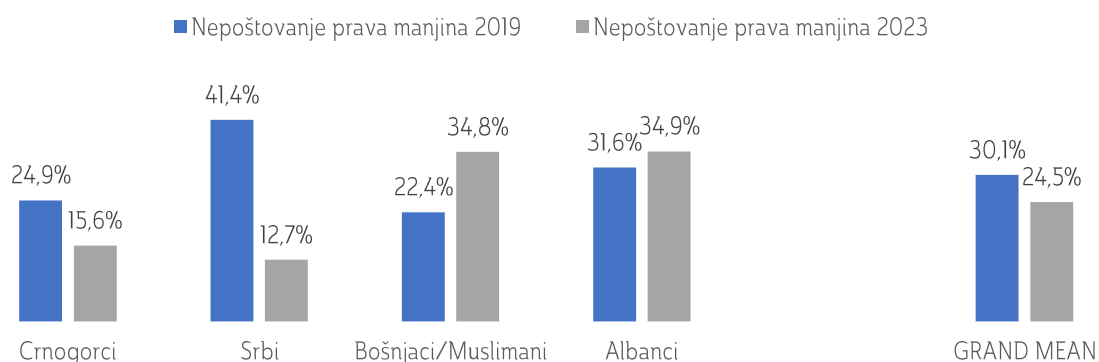
No, u ovom prikazu koji smo upravo izložili, procjena je bazirana na ukupnoj populaciji, dakle, ovo je procentualna distribucija svih ispitanika, iliti, ovaj procenat uključuje najvećim dijelom stavove pripadnika većinske populacije. Kada je o uskraćivanju prava riječ, međutim, ključno je analizirati procjenu ostvarenih prava u svim oblastima sa stanovišta samih pripadnika nacionalnih manjina. U grafikonu 45 dajemo prikaz procentualne distribucije procijenjenog **nepoštovanja prava nacionalnih manjina** za svaku etničku skupinu. Podatak ukazuje da **gotovo identičan broj pripadnika Bošnjaka/Muslimana i Albanaca, tačnije više nego trećina, procjenjuje da se prava nacionalnih manjina ne poštuju dovoljno ili da se ne poštuju nimalo**. Procjena je u prosjeku nešto preko 15% za Crnogorce i gotovo 13% Srba da je to slučaj. Prema tome, pripadnici manjina u značajno većoj mjeri ocjenjuju da se prava manjina u Crnoj Gori ne poštuju, tačnije preko trećine Bošnjaka/Muslimana i gotovo identičan broj Albanaca ističe nepoštovanje prava manjina.

Grafikon 45 Nepoštovanje prava nacionalnih manjina (SUMA % prava se ne poštuju dovoljno i nimalo)

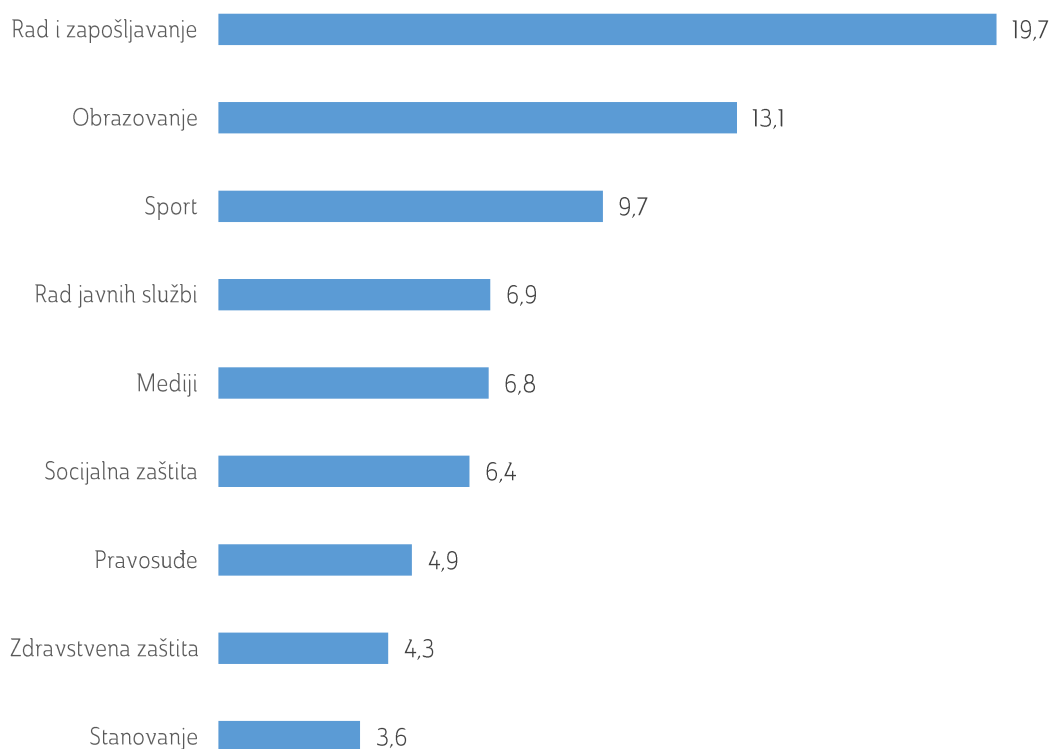
S obzirom da smo istu paletu pitanja koristili u istraživanju 2019. godine, u grafikonu 46 dajemo prikaza razlika mjerenja dva istraživanja, s ciljem da se utvrde trendovi. Podatak koji smo dobili veoma je zanimljiv, a ovdje prevashodno mislimo na procijenjeni stepen ostvarenih prava od strane onih koji se izjašnjavaju kao Srbi. Dakle, podatak ukazuje **da Srbi danas veoma, veoma naglašeno smatraju da su prava manjina manje ugrožena nego prije četiri godine**. Ovaj podatak sasvim izvjesno jeste rezultat političkih promjena koje su se desile u Crnoj Gori, iliti, nakon smene DPS-a. Srbi različito percipiraju vlastiti status i odnos prema manjinama i manjinskom pitanju. Drugim riječima, kada su tada procjenjivali stanje ugroženosti prava manjina, veliki broj pripadnika Srpske nacionalnosti je Srbe tretirao kao manjine, i sa tog stanovišta ocjenjivao da su prava Srba ugrožena. Danas to nije slučaj, i njihova procjena je, naravno, sasvim drugačija. S druge strane, **posebno nepovoljan nalaz je da i Bošnjaci/Muslimani, i Albanci procenjuju da su ima prava danas više ugrožena nego što je to bio slučaj 2019. godine. Ovaj nalaz značajno više važi za Bošnjake/Muslimane, nego za Albance**. Povodom ovih nalaza nije moguće ne napraviti analizu sa stanovišta političkih procesa koji su uslijedili nakon tridesetogodišnje vlasti DPS-a. Dakle, u percepciji pripadnika Srpske nacionalnosti, država Crna Gora za vrijeme vladavine DPS-a je bila zasnovana na diskriminaciji Srba, te je smjena vlasti i ulazak srpskih političkih predstavnika i partija u vlast, jednostavno promijenila percepciju diskriminacije Srba. Kada je riječ o Bošnjacima/Muslimanima i Albancima, opet je odnos prema vlasti, a u ovoj situaciji odnos prema aktuelnoj vladi, reper procjene diskriminacije. Bošnjaci/Muslimani nisu sastavni dio nove većine i nove Vlade i stoga recentno procenjuju da su njihova prava kao nacionalne manjine ugrožena. S druge strane, Albanci jesu sastavni dio nove Vlade i nove većine, i kod njih mjerimo minimalno povećanje stepena procijenjenog ugrožavanja prava u odnosu na 2019. godinu. Konačno, u svjetlu promjene vlasti DPS-a, i kod Crnogoraca imamo smanjeni stepen procijenjenog neostvarivanja prava manjina, a ovo zato što je i među onima koji se izjašnjavaju kao Crnogorci jedan dio srpski orijentisan (ovo znamo na osnovu broja Crnogoraca koji se izjašnjava da govori srpskim jezikom i da pripada SPC). Prema tome zaključujemo, **procjena stepena ostvarivanja prava nacionalnih manjina u najvećoj mjeri jeste refleks participacije u vlasti predstavnika nacionalnih manjina**. Drugim riječima, učešće u vlasti svake etničke skupine jeste mjera procjene zaštićenosti prava nacionalnih manjina. Ovaj podatak je poražavajući iz jednog suštinskog razloga, naime, on govori o tome da ne postoji institucionalna infrastruktura koja autonomno i nezavisno od vlasti štiti prava svih građana, kao i nacionalnih manjina, već da je centralizovana vlast mjera zaštite tih prava. Drugim rečima, **potrebno je još mnogo raditi na jačanju nezavisnih demokratskih institucija koje nezavisno od vlasti obavljaju sve svoje delatnosti koje se tiču zaštite prava nacionalnih manjina**.

Grafikon 46 Nepoštovanje prava nacionalnih manjina (SUMA % prava se ne poštuju dovoljno i nimalo) – Poređenje 2023 i 2019

U ovom dijelu istraživanja ispitivali smo i direktno procjenu stepena nasilja prema pripadnicima nacionalnih manjina, i to u svim oblastima na način na koji smo mjerili i diskriminaciju. Dakle, metodološki smo naveli sve ključne oblasti, i pitali ispitanike dvovalentno da li je u tim oblastima izraženo nasilje prema pripadnicima nacionalnih manjina. U grafikonu 47 dajemo prikaz procijenjenog stepena nasilja za sve ispitanike (ukupna varijansa). Podatak ukazuje, najprije, da je procijenjeni stepen nasilja značajno niži od procjene stepena diskriminacije, što je sasvim intuitivno. No, svakako da su procenti veoma značajni i relativno visoki, dakle, **nema sumnje da u Crnoj Gori postoji nasilje prema pripadnicima nacionalnih manjina, naročito u oblasti zapošljavanja i obrazovanja**. Zanimljivo, za razliku od hijerarhije oblasti kada smo istraživali diskriminaciju, sport je visoko rangiran, dakle, nema sumnje da u ovoj oblasti imamo izraženo nasilje prema pripadnicima nacionalnih manjina.

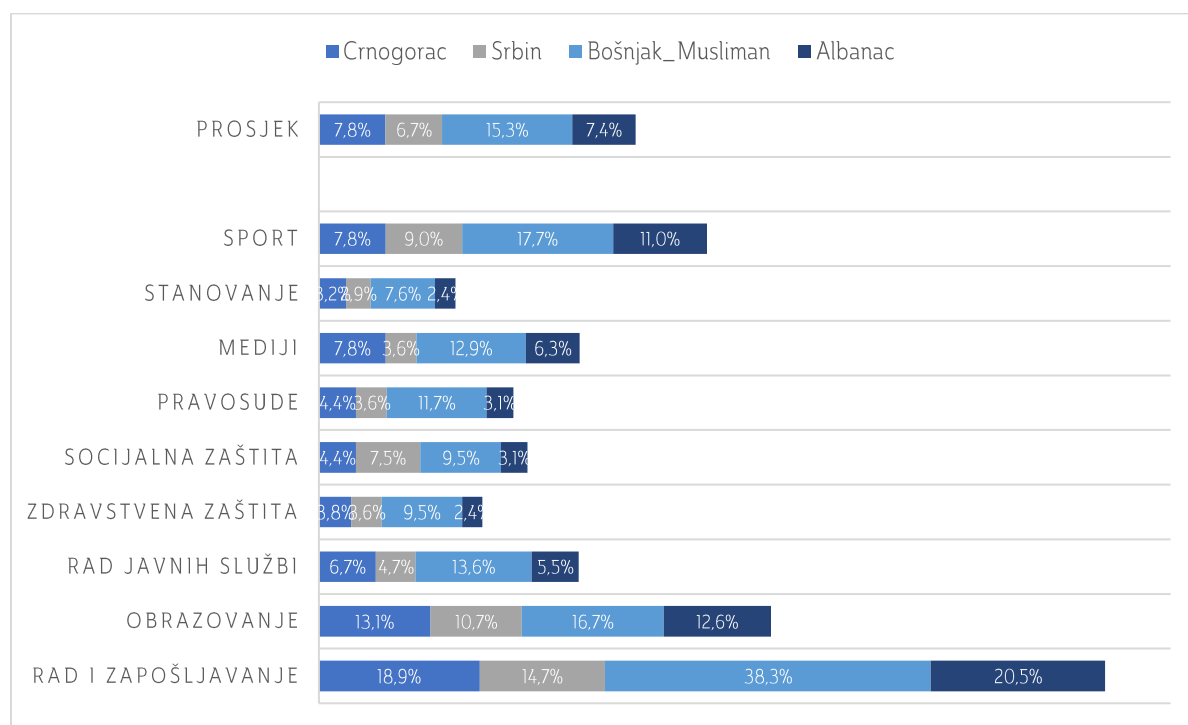
Grafikon 47. Stepen procijenjenog nasilja u ključnim oblastima

Podatak o procijenjenom stepenu nasilja posebno je značajan kada se sagleda procjena sa stanovišta pripadnika svih etničkih skupina (grafikon 48). Podatak ukazuje da pripadnici većinskih nacija (Crnogorci i Srbi) u jako malom broju/procentu procenjuju da je nasilje prema manjinama izraženo. **Zanimljivo je i da Albanci procenjuju da je u proseku nasilje prema manjinama izraženo u maloj mjeri**. Dakle ukupna ocjena nasilja prema manjinama od strane Albanaca je tek nešto viša od referentne procjene pripadnika pravoslavnog korpusa. S druge strane, **Bošnjaci/Muslimani u značajno većoj mjeri procenjuju stepen nasilja prema manjinama**, tačnije, dvostruko je veći broj Bošnjaka/Muslimana koji ističu da je nasilje prisutno u odnosu na referentni broj Albanaca. Po oblastima, opet se zapošljavanje identifikuje kao ključna oblast, a čak preko 38% Bošnjaka/Muslimana, i preko 20% Albanaca smatra da je u ovoj oblasti nasilje izraženo. Međutim, i ovom prilikom, mora se istaći politička konotacija, dakle, činjenica je da u novoj Vladi Albanci imaju svoje predstavnike, a Bošnjaci ih nemaju. Prema tome, ili je procjena Bošnjaka/Muslimana

zasnovana na činjenici da njihovi politički predstavnici ne participiraju u vlasti, ili je zaista iz nekih razloga nasilje prema Bošnjacima/Muslimanima izraženije nego prema Albancima. U prilog ovoj drugoj argumentaciji ide nalaz da kod Bošnjaka/Muslimana mjerimo niži stepen zaposlenosti i niže prihode u odnosu na Albance (grafikoni 4 i 5). No, uistinu, ove razlike nisu toliko izražene da mogu objasniti dvostruko veći broj Bošnjaka/Muslimana koji procenjuju da je nasilje prisutno u odnosu na Albance. Prema tome, preće biti da visoke procene prisutnosti nasilja prema manjinama od strane Bošnjaka/Muslimana jesu rezultanta činjenice da političke partije koje ih predstavljaju nisu sastavni dio novoformirane vlasti i novoformirane većine. Dakle, opet zaključujemo da je **participacija u vlasti manjina mjera procjene nasilja**, isto kao i kada je riječ o procjeni diskriminacije. Ovaj nalaz ima dalekosežne posljedice, i ponovo ukazujemo na činjenicu da je centralizovana vlast i participacija u vlasti mjera pravde u Crnoj Gori, a ne nezavisne institucije koje funkcionišu nezavisno od vlasti.

Grafikon 48. Stepen procijenjenog nasilja u ključnim oblastima od strane pripadnika svih etničkih skupina

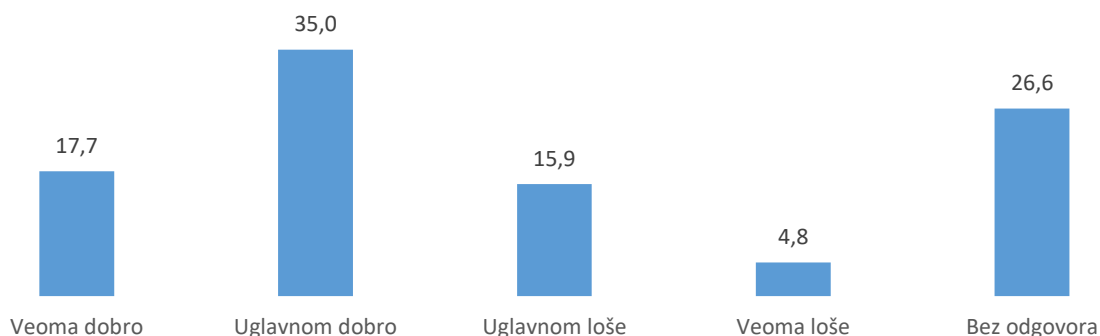
OCJENA RADA NADLEŽNIH INSTITUCIJA I NACIONALNIH SAVETA

U posljednjem segmentu ovog istraživanja ispitivali smo kako građani ocjenjuju institucije koje su nadležne za zaštitu prava nacionalnih manjine. Ove ocjene uključuju i ocjenjivanje rada nacionalnih savjeta, a u ovom segmentu imamo i komparativne podatke u odnosu na 2019. godinu.

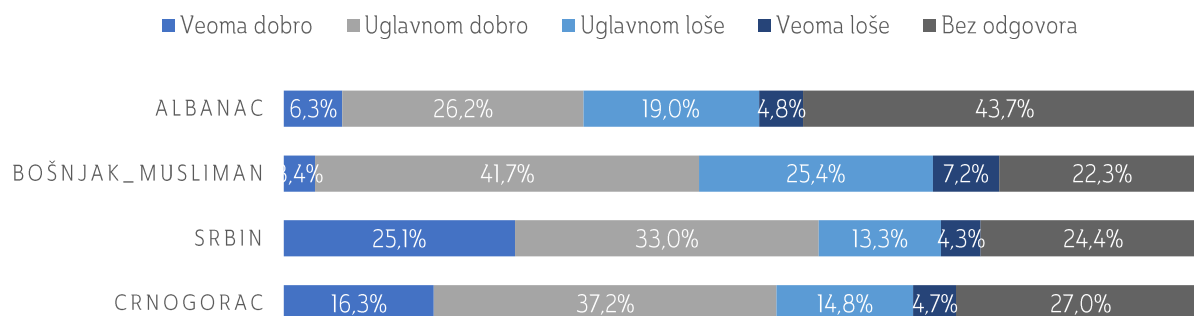
Prvo pitanje u ovom segmentu odnosi se na ocjenu rada Ministarstva za ljudska i manjinska prava (grafikon 49). Dobijeni rezultati ukazuju na više nego solidnu ocjenu, naime, gotovo 18% ispitanika ocjenjuje da ministarstvo radi veoma dobro, uz preko 35% građana koji kažu da radi uglavnom dobro. Dakle, **značajna većina (52,7%) građana daju pozitivnu ocjenu za rad ministarstva**. S druge strane, kumulativno nešto preko petine je onih koji rad ministarstva ocjenjuju loše i veoma loše, dok preko četvrtine građana ne mogu da procijene. Opet, ovo je podataka na osnovu stavova svih građana Crne Gore, a ključni je podatak kada

se procjena sagleda sa stanovišta pripadnika svih etničkih zajednica, posebno, sa stanovišta onih koji pripadaju korpusu nacionalnih manjina (grafikon 50). Podaci ukazuju da Crnogorci i Srbi slično procjenjuju rad ministarstva, dakle, većina smatra da ministarstvo radi dobro, dok je kritički nastrojeno 18-20%, što Srba što Crnogoraca. Sa druge strane, kumulativno, **trećina Bošnjaka/Muslimana i gotovo četvrtina Albanaca negativno ocjenjuju rad ministarstva**. Ovde treba imati u vidu činjenicu da je ministar nadležnog ministarstva i u prethodnoj i u sadašnjoj vladi predstavnik iz Albanske manjine.

Grafikon 49. Ocjena rada Ministarstva za ljudska i manjinska prava u zaštiti nacionalnih manjina-
Ministarstvo radi:

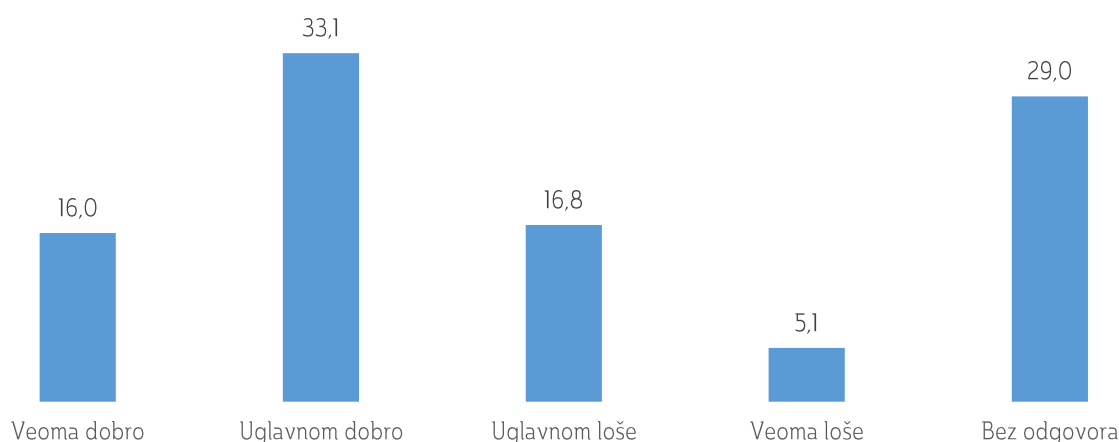

Grafikon 50. Ocjena rada Ministarstva za ljudska i manjinska prava od strane pripadnika svih etničkih skupina

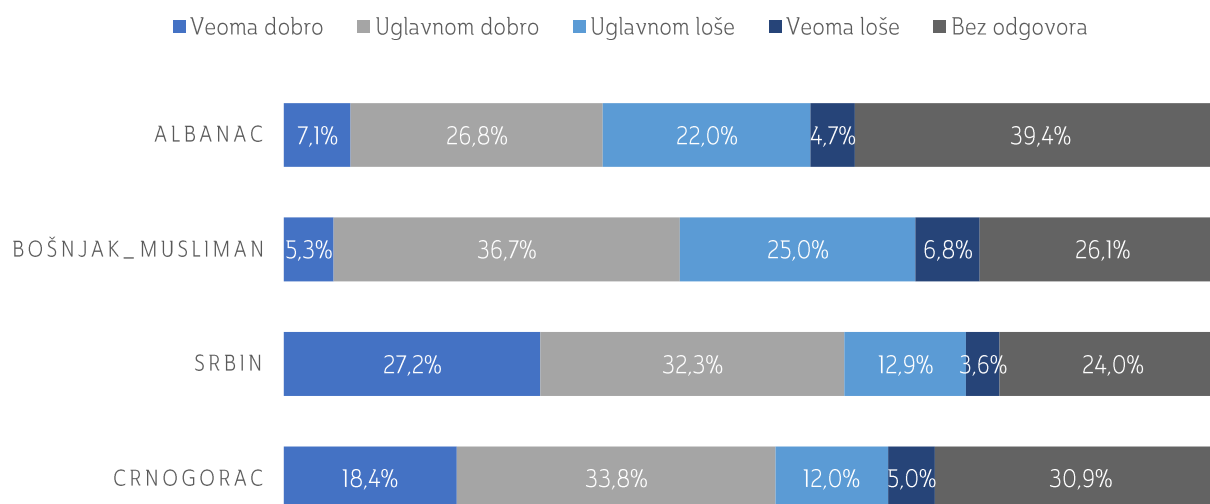

Veoma važna institucija koja se pravi zaštitom prava nacionalnih manjina jeste i Zaštitnik građana (Ombudsman). Stoga smo mi od ispitanika tražili da ocjene rad Ombudsmana (Grafikon 51). Ocjene su veoma slične kao i kada je riječ o ministarstvu, dakle, **svaki drugi građanin daje pozitivnu ocjenu, a svaki četvrti iskazuje nezadovoljstvo radom Ombudsmana**. Posmatrano iz ugla pripadnika svih etničkih skupina (Grafikon 52), preko polovine Crnogoraca i Srba daju pozitivnu ocjenu, dok je gotovo identičan procenat pripadnika ove dvije etničke grupacije koje negativno ocjenjuju rad ove institucije (16-17%). Sa druge strane, **Gotovo 32% Bošnjaka/Muslimana, i gotovo 27% Albanaca, kumulativno tvrde da Ombudsman ne radi dovoljno dobro**.

Grafikon 51. Ocjena rada Ombudsmana u pogledu zaštite prava nacionalnih manjina

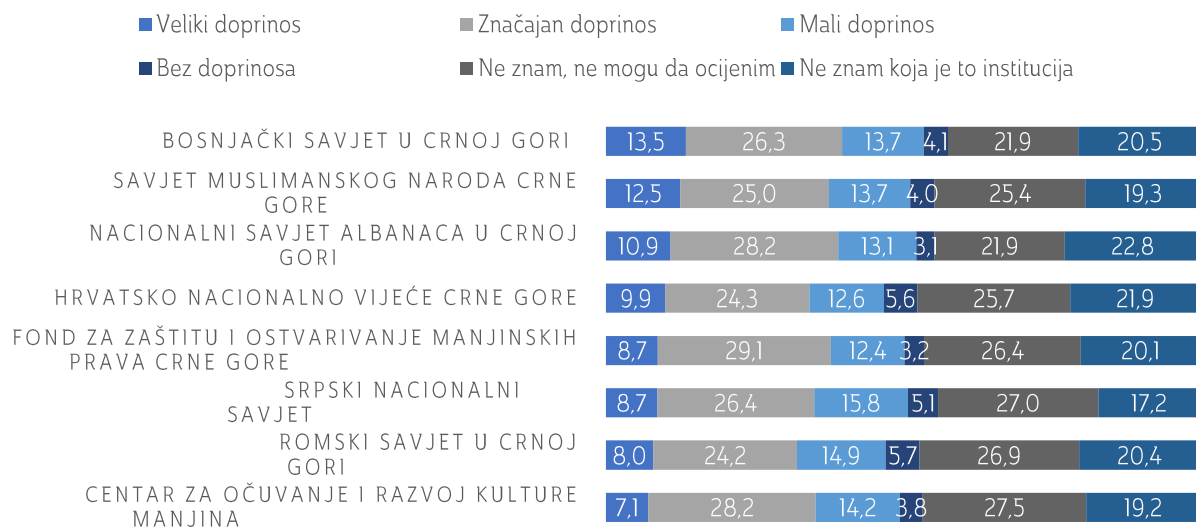
Grafikon 52. Ocjena rada Ombudsmana u pogledu zaštite prava nacionalnih manjina od strane pripadnika svih etničkih zajednica

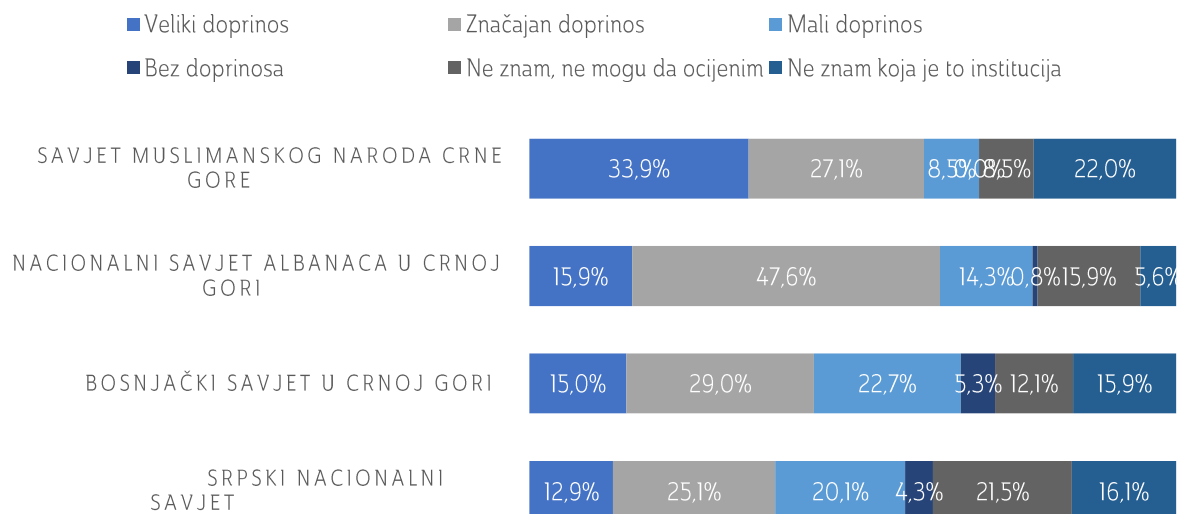
Na kraju, građani su u istraživanju ocjenjivali rad nacionalnih savjeta i institucija specijalno dizajniranih za zaštitu prava nacionalnih manjina (grafikon 53). Kada se analiziraju stavovi svih građana, podaci ukazuju da se najbolje ocjenjuje rad Bošnjačkog savjeta, a potom Muslimanskog, Albanskog i Hrvatskog savjeta. Međutim, ova procjena bazirana je na stavovima svih građana. Ključno je, sa druge strane, da se procijeni svaki referentni savjet od strane pripadnika referentne skupine, dakle, ocjena koju Bošnjaci daju za Bošnjački Savet, Albanci za Albanski, Muslimani za Muslimanski i Srbi za Srpski² (grafikon 54). Podaci ukazuju da na ovaj način analizirano, Muslimani najbolje ocjenjuju 'svoj' savjet, potom slijede Albanci i Bošnjaci, dok Srbi najlošije ocjenjuju 'svoj' savjet.

² Ostale nismo mogli uvrstiti zbog broja pripadnika Hrvata i Roma u ukupnom uzorku.

Grafikon 53. Ocjena rada nacionalnih savjeta

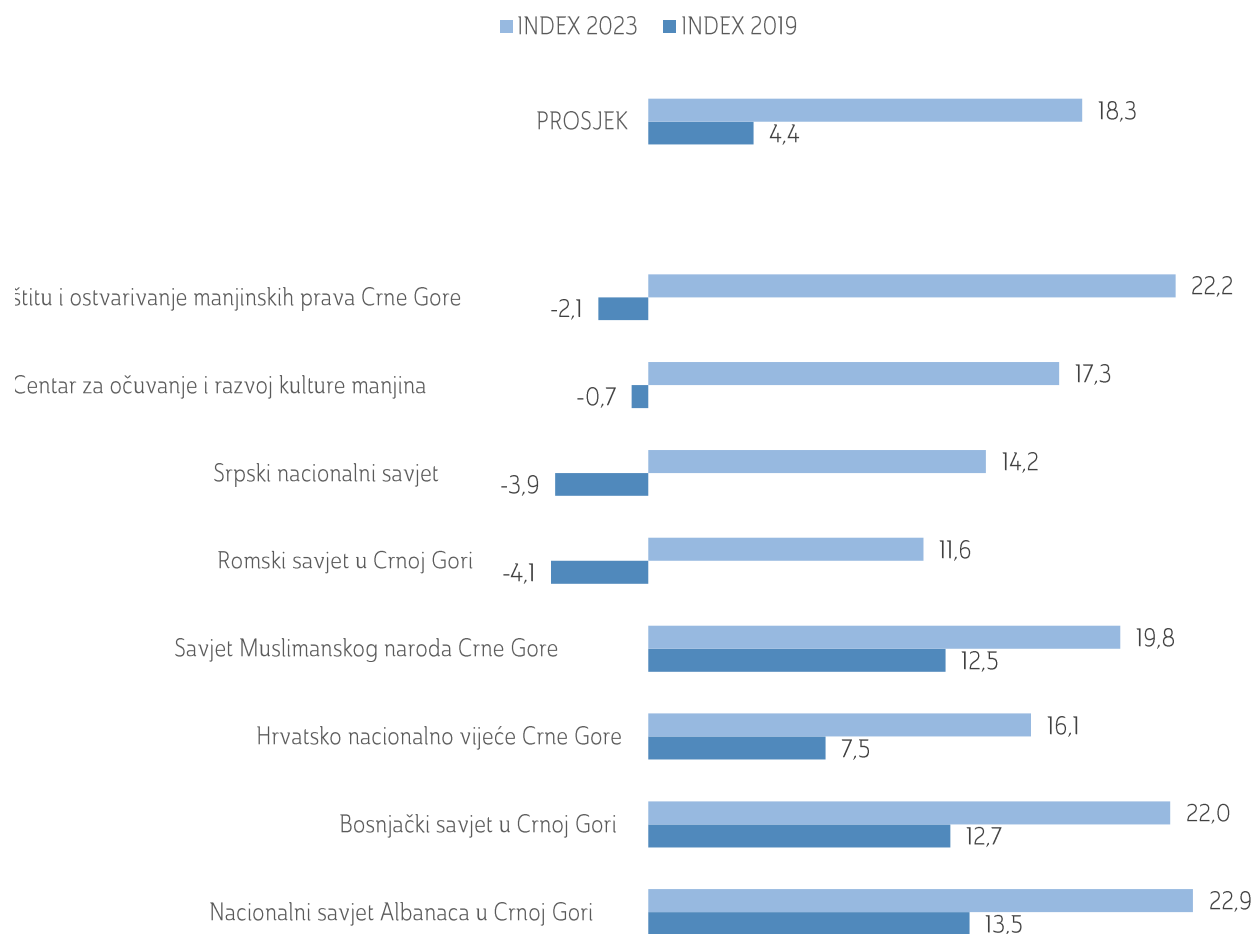

Grafikon 54. Ocjena rada nacionalnih savjeta od strane samo pripadnika referentnih nacionalnih skupina

Na kraju, u grafikonu 55 dajemo komparativan prikaz ocjene rada savjeta kada se uporede ocjene iz istraživanja koje smo obavili 2019. godine, i istraživanja iz ove godine. Kako bi lakše upoređivali dobijene vrijednosti formirali smo i INDEX. Podaci ukazuju da građani danas u značajno većoj mjeri u prosjeku (oko 14%) bolje ocjenjuju rad svih Savjeta. Dakle, rad svake od institucija se danas ocjenjuje bolje nego prije četiri godina. Komparativno, najveću razliku merimo kada je reč o Fondu za zaštitu i ostvarivanje prava manjina, te Centru za očuvanja i razvoj kulture manjina i Srpskog nacionalnog Saveta. Prema tome, zaključujemo da **danas nacionalni savjeti i posebne institucije usmjerene na unaprjeđenje položaja manjina u značajno većoj mjeri ostvaruju svoju funkciju** nego što je to bio slučaj 2019. godine.

Grafikon 55. Ocjene rada savjeta poređenje 2019 i 2023 – INDEX

OPŠTE PREPORUKE

1. **Unaprijeđenje zakonodavstva i implementacija:** Poboljšati postojeće zakonodavstvo i garantovati njegovu dosljednu primjenu kako bi se obezbijedila efikasna zaštita prava nacionalnih manjina.
2. **Edukacija i senzibilizacija:** Sprovesti programe edukacije i senzibilizacije kako bi se smanjile predrasude i diskriminacija prema nacionalnim manjinama u svim sektorima društva.
3. **Poticaaj za zapošljavanje:** Razviti mjere i politike koje promovišu zapošljavanje pripadnika nacionalnih manjina i obezbeđuju ravnopravne šanse na tržištu rada.
4. **Jačanje institucionalnih kapaciteta:** Investirati u jačanje kapaciteta institucija koje se bave zaštitom prava nacionalnih manjina, obezbeđujući im sredstva, obuku i autonomiju.
5. **Učvršćivanje transparentnosti i odgovornosti:** Povećati transparentnost rada institucija i obezbijediti otvoren dijalog s građanima, čime se podstiče povjerenje i odgovornost.
6. **Aktivno uključivanje nacionalnih manjina u odlučivanje:** Promovisati aktivno učešće pripadnika nacionalnih manjina u političkom procesu, osiguravajući njihovu zastupljenost u vlasti i odlučivanju.
7. **Praćenje i izveštavanje:** Redovno pratiti i izveštavati o stanju prava nacionalnih manjina kako bi se identifikovale potrebe i omogućila pravovremena reakcija na izazove.
8. **Saradnja sa NVO sektorom:** Razvijati saradnju sa nevladinim organizacijama koje se bave zaštitom ljudskih prava, koristeći njihovo iskustvo i ekspertizu za unapređenje situacije.
9. **Jačanje kulturne raznolikosti:** Podsticati i podržavati aktivnosti koje promovišu kulturnu raznolikost i među-etničko razumevanje, s ciljem jačanja zajedničkog identiteta društva.
10. **Kontinuirano praćenje i evaluacija:** Stalno pratiti efikasnost mjera i politika, sprovoditi redovne evaluacije i prilagoditi strategije prema promjenama u društvu i političkom okruženju.

SPECIFIČNE PREPORUKE

1. **Zapošljavanje i obrazovanje:** Razviti i sprovesti ciljane programe za unaprijeđenje jednakih mogućnosti u oblasti zapošljavanja i obrazovanja, posebno u oblastima gdje je uočena visoka stopa diskriminacije.
2. **Politike raznolikosti na radu:** Podstaci poslodavce na usvajanje politika raznolikosti na radu kako bi se smanjila diskriminacija i stvorila inkluzivna radna sredina.
3. **Otvoreni dijalog sa nacionalnim manjinama:** Obezbijediti platforme za otvoren dijalog između predstavnika vlasti i nacionalnih manjina kako bi se čuli njihovi stavovi i potrebe u procesu donošenja odluka.
4. **Jačanje nacionalnih savjeta:** Nacionalnim savjetima pružiti podršku u jačanju kapaciteta, unapređivanju transparentnosti rada i direktnoj komunikaciji s pripadnicima manjina.

5. **Istraživanje razlika u percepcijama:** Sprovesti dodatna istraživanja koja se fokusiraju na razlike u percepcijama između različitih etničkih grupa kako bi se bolje razumio kontekst i osiguralo adekvatno pristupanje problemima.
6. **Saradnja sa NVO sektorom:** Razvijati aktivniju saradnju s nevladinim organizacijama koje se bave ljudskim pravima kako bi se djelotvorno adresirale situacije diskriminacije i nasilja prema nacionalnim manjinama.
7. **Jačanje vezivanja prava za institucije:** Raditi na jačanju institucionalnih mehanizama koji automatski štite prava svih građana, nezavisno od trenutne političke situacije i strukture vlasti.
8. **Uključivanje manjina u proces donošenja odluka:** Aktivno uključivati pripadnike nacionalnih manjina u procese donošenja odluka i političko odlučivanje kako bi se osigurala adekvatna zastupljenost i participacija.
9. **Praćenje ekonomske situacije manjina:** Praćenje i analiza ekonomske situacije pripadnika nacionalnih manjina, s fokusom na zapošljavanje i prihode, kako bi se identifikovali i rješavali specifični ekonomski izazovi.
10. **Dugoročno praćenje trendova:** Nastaviti sa redovnim istraživanjima kako bi se pratili dugoročni trendovi, posebno nakon promjena u političkom okruženju, i prilagoditi strategije u skladu s promjenama.

